

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, пам'яткознавства та археології

До захисту допущено
кафедрою історіографії, пам'яткознавства та археології
протокол №_____ від _____
завідувач кафедри _____ Посохов С.І.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
здобувача бакалаврського рівня вищої освіти
Сюсюка Іллі Сергійовича

Умови життя та праці професорів Харківського університету у 1920-і рр.

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач _____ Сюсюк Ілля Сергійович

Науковий керівник _____ Кісельова Юлія Анатоліївна

Харків – 2026

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ	7
1.1 Встановлення більшовицького режиму в Україні.	7
1.2. Специфіка радянської освітньої системи.	18
1.3. Реформування вищої освіти в Україні у 1920-х рр.	22
РОЗДІЛ 2. УМОВИ ЖИТТЯ ТА ПРАЦІ ПРОФЕСОРІВ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У 1920-ТІ РОКИ	38
2.1. Соціально-економічні умови життя професорів	38
2.2. Професійна діяльність та виклики викладацької роботи	55
ВИСНОВКИ	72
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	74

ВСТУП

Дослідження повсякденного життя професорсько-викладацького складу у 1920-х роках є важливим напрямом сучасної історичної науки, оскільки дає змогу глибше зрозуміти соціокультурні трансформації ранньорадянського суспільства. У цей період відбувалися докорінні зміни в системі вищої освіти: реформування університетів, ідеологізація навчального процесу, кадрові чистки, зміна соціального статусу науковців, а також адаптація професури до нових політичних і побутових реалій.

Особливе місце в цьому контексті посідає Харківський університет як один із провідних осередків наукового та інтелектуального життя України. Саме в Харкові, який у 1920-х роках був столицею УСРР, концентрувалися ключові політичні, культурні та освітні процеси. Дослідження повсякдення професорів цього університету дозволяє простежити не лише особливості побуту, матеріального забезпечення, умов праці та дозвілля науковців, а й механізми пристосування інтелігенції до нової радянської моделі суспільства.

Актуальність теми зумовлена також недостатнім висвітленням саме повсякденного виміру життя університетської професури у вітчизняній історіографії. Більшість праць зосереджується на політичних репресіях, освітніх реформах чи розвитку науки, тоді як буденне життя викладачів, їхні побутові практики, соціальні взаємини та психологічні стратегії адаптації залишаються недостатньо дослідженими.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі повсякденного життя професорів Харківського університету у 1920-х роках, з'ясуванні особливостей їхнього побуту, професійної діяльності, соціального статусу та адаптації до умов радянських трансформацій.

Об'єкт дослідження – професорсько-викладацьке середовище Харківського університету у 1920-х роках.

Предмет дослідження – особливості повсякденного життя професорів Харківського університету: матеріально-побутові умови, професійна діяльність, соціальні взаємини, дозвілля, форми адаптації до суспільно-політичних змін.

Завдання дослідження:

- 1) проаналізувати стан наукової розробки теми в історіографії;
- 2) охарактеризувати джерельну базу дослідження;
- 3) з'ясувати вплив суспільно-політичних змін 1920-х років на становище університетської професури;
- 4) дослідити матеріально-побутові умови життя професорів;
- 5) розкрити особливості організації праці, наукової та педагогічної діяльності;
- 6) визначити стратегії адаптації професури до нових умов радянської влади.

Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження повсякденного життя та умов праці професорів Харківського університету у 1920-х роках становить комплекс різнопланових за своїм характером, походженням та інформативним потенціалом документів, залучення яких дозволяє забезпечити об'єктивність та комплексність наукового аналізу окресленої проблеми. Весь масив використаних джерел можна розподілити на кілька взаємопов'язаних груп: нормативно-правові акти радянської влади, діловодна документація державних установ та спеціальних комітетів, матеріали особисто-ділового характеру (заяви та клопотання), джерела особистого походження (его-документи), а також статистичні матеріали та тогочасна періодична преса.

Першу групу джерел становлять нормативно-правові акти та постанови вищих органів радянської влади, які фіксують ідеологічні та організаційні рамки реформування вищої школи, а також визначали правовий і соціально-економічний статус інтелігенції. Процеси радикальної перебудови, депрофесіоналізації та централізації управління вищою освітою простежуються через Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України «Про передачу у відання народного комісаріату освіти учбових і освітніх установ та закладів усіх відомств» від 25 січня 1919 р., Декрет «Про вступ до вищої школи» від 2 березня 1919 р. та Тимчасове положення «Про управління вищими навчальними

зкладами» від 11 березня 1919 р.. Законодавче закріплення моністичного принципу та структурні зміни мережі професійної освіти відображені у Кодексі Законів про народну освіту УСРР (1922 р.) та Постанові ВУЦВК і РНК УСРР від 19 травня 1926 р.. Житлова політика радянського режиму щодо наукового середовища, яка супроводжувалася реквізиціями та практикою «ущільнення», реконструюється на основі Декрету ВЦВК «Про скасування права власності на нерухоме майно в містах» (серпень 1918 р.), Декрету «Про поліпшення побутових умов науковців» (1921 р.) та Постанови ВУЦВК від 3 березня 1923 р. про надання права користування будинками видатним діячам.

Другу групу складає діловодна документація центральних і місцевих органів управління, насамперед Всеукраїнського комітету допомоги вченим (ВУКСУ), Наркомату освіти УСРР та Головного управління професійної освіти (Укрголовпрофосу). Звіти про роботу ВУКСУ за 1921–1923 рр. унаочнюють діяльність цієї установи з обліку академічних кадрів, розподілу матеріальної допомоги та фінансування науковців в умовах післявоєнної розрухи. Протоколи засідань колегії Наркомосу та Укрголовпрофосу (зокрема від 25 квітня та 20 листопада 1923 р.) містять інформацію про оптимізацію та узгодження мережі ВНЗ. Особливе місце посідає циркулярний лист голови Раднаркому УСРР Християна Раковського від 14 травня 1923 року до губернських виконавчих комітетів, який ілюструє суперечності між урядовими декретами та свавіллям місцевих чиновників, котрі ігнорували охоронні ордери науковців. До цієї ж групи належать проекти правил розподілу житлової площі (травень 1924 р.), інструкції казначейства та офіційне листування з Харківським міськвиконкомом.

Третя група джерел представлена масивом документів особисто-ділового характеру, а саме індивідуальними та колективними клопотаннями, заявами, скаргами та професійними автобіографіями науковців і членів їхніх родин, що надходили до Комітету допомоги вченим. Документи, пов'язані з іменами професорів Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, М. С. Бокаріуса, В. І. Веретенникова, В. Ф. Тимофєєва, В. П. Бузескула, М. П. Трінклера та інших, є цінним матеріалом для мікроісторичного аналізу. Вони містять детальні описи повсякденних

практик, незадовільних матеріально-побутових умов та стратегій «переговорів» з владою, під час яких вчені апелювали до своїх наукових заслуг і суспільної корисності праці. Важливу роль відіграють також службові записки адміністраторів вишів, зокрема проректора Харківського інституту народної освіти М. С. Голдина, які свідчать про солідарність у професорському середовищі та практику свідомого коригування біографій померлих чи репресованих колег (М. С. Стеллецького, А. С. В'яжихіна) з метою захисту їхніх сімей перед радянською бюрократією.

Четверту групу становлять джерела особистого походження (его-документи), до яких належать мемуари, приватні свідчення та аналітичні доповіді. Спогади сучасників, зокрема Н. Полонської-Василенко, дозволяють реконструювати психологічну атмосферу в академічних колах та оцінити роль окремих вчених (як-от А. Кримського) як «перемовників» і дипломатів у відносинах із режимом. Особисті свідчення Д. І. Багалія розкривають трагізм сприйняття науковцями зламу старого трибу життя та девальвації їхнього колишнього статусу. Особливий інтерес викликає аналітична доповідь професора В. Д. Ковалю (листопад 1921 р.), виголошена в Берліні, яка дає змогу оцінити масштаби кадрового голоду та мобілізації інтелігенції радянськими структурами крізь призму безпосереднього учасника подій.

П'яту групу складають статистичні матеріали та тогочасна періодична преса, які забезпечують дослідження необхідним кількісним та фактологічним підґрунтям. Матеріали шкільного перепису від 15 лютого 1927 року та статистичні збірники за 1927 рік дають чітке уявлення про фінансові показники, розміри плати за навчання для різних соціальних курій, рівень забезпеченості студентів житлом і літньою практикою. Промови наркома освіти М. Скрипника (зокрема на XI Всеукраїнському з'їзді Рад) містять офіційну статистику щодо катастрофічної амортизації матеріально-технічної бази та приміщень високих шкіл. Преса досліджуваного періоду, представлена газетами «Вісник Української Народної Республіки» (офіційний орган радянського уряду в Харкові) та «Пролетарська правда», слугує джерелом для вивчення офіційного

ідеологічного дискурсу, кадрових призначень та публічних декларацій представників влади й академічної спільноти.

У підсумку, залучення та критичне зіставлення зазначених груп джерел дозволяє комплексно реалізувати мету роботи, висвітливши повсякдення професорів Харківського університету у 1920-х роках не лише в межах офіційних радянських трансформацій, а й крізь призму їхніх індивідуальних життєвих стратегій та практик виживання.

У роботі використано комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних **методів**:

- 1) історико-генетичний – для простеження змін у повсякденному житті професури;
- 2) історико-порівняльний – для зіставлення умов життя професорів у різні періоди;
- 3) історико-системний – для комплексного аналізу професорського середовища;
- 4) біографічний – для вивчення індивідуальних життєвих стратегій окремих викладачів;
- 5) метод мікроісторії – для реконструкції повсякденних практик;

Наукова новизна дослідження полягає у спробі комплексного висвітлення повсякденного життя професорів Харківського університету у 1920-х роках крізь призму соціальної історії та історії повсякдення. У роботі систематизовано відомості про матеріальні умови життя, професійну діяльність, соціокультурні практики професури та виявлено особливості їхньої адаптації до умов ранньорадянської дійсності.

Структура роботи: формується зі вступу, двох розділів та 2-3 підрозділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1. ІДЕОЛОГІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ОСВІТНЬОЇ СИСТЕМИ В УКРАЇНІ

1.1 Встановлення більшовицького режиму України.

Жовтневе повстання під проводом більшовиків у Петрограді поклало край владі Тимчасового уряду. Відтепер управління державою перейшло до рук Другого всеросійського з'їзду рад, який оперативно створив власний уряд - Раднарком. Остаточне падіння Тимчасового уряду стало фактом, а будь-які спроби його відновлення в межах столиці зазнали поразки¹.

Повідомлення про переворот у Петрограді та початок громадянської війни змусили Центральну Раду й Генеральний секретаріат діяти в умовах нової політичної реальності. Оскільки Тимчасовий уряд, якому раніше підпорядковувалися українські органи, де-факто втратив важелі впливу, українська влада почала процес перебирання на себе повноти державних функцій та управлінських повноважень.

У резолюції від 26 жовтня Центральна Рада чітко окреслила свою позицію: владні повноваження як у центрі, так і на місцях мають належати виключно представникам революційної демократії. Засудивши більшовицьке повстання в Петрограді, УЦР наголосила на своїй готовності рішуче протидіяти будь-яким намірам поширити подібні заворушення на територію України².

Вакуум влади після повалення Тимчасового уряду дозволив Центральній Раді утвердитися в ролі єдиного повноважного керівника України. Першочерговим кроком у зміцненні обороноздатності стало формування військового секретарства. Водночас 30 жовтня відбулося фактичне об'єднання українських земель: Рада включила до складу автономії Катеринославську,

¹ Історія України: навч. посіб. За ред. Г. Д. Темка, Л. С. Тупчієнка. Київ: Академія, 2002. 480 с. С. 87.

² Винниченко В. К. Відродження нації (Історія української революції: марець 1917 р. - грудень 1919 р.). Київ, 2008. 544 с. С. 163.

Харківську, Херсонську та Таврійську (материкову) губернії, поширивши свій вплив також на Холмщину та частини сусідніх російських губерній.

Об'єднане засідання київських виконкомів робітничих і солдатських депутатів завершилося визнанням Центральної Ради законною владою в краї.

Через відсутність масової підтримки серед українців, більшовики, чий осередки обмежувалися лише кількома великими містами, вдалися до стратегії створення фіктивного радянського уряду. Їхній план полягав у легітимному усуненні Центральної Ради через переобрання її складу на Всеукраїнському з'їзді рад, скликаному в Києві 4 грудня. Однак спроба внести розкол у національний рух провалилася: серед 2500 делегатів було лише близько сотні прихильників більшовизму. У підсумку з'їзд продемонстрував єдність, висловивши повну довіру Центральній Раді³.

У розпал роботи з'їзду Генеральний Секретаріат УНР отримав ультиматум від петроградської Ради Народних Комісарів. Документ мав суперечливий характер: декларуючи визнання УНР та її права на самовизначення аж до відокремлення, РНК водночас вимагала від української влади приєднатися до придушення «кадетсько-каледінського повстання». Ультиматум містив пряму погрозу: відмова від виконання умов протягом 48 годин означала б оголошення війни Центральній Раді. Делегати з'їзду одностайно відкинули цей диктат.

Генеральний секретаріат надав аргументовану відсіч московському ультиматуму, вказавши на кричущу суперечність у діях більшовиків: неможливо формально визнавати право народу на самовизначення і водночас грубо його порушувати, нав'язуючи власну політичну модель суверенній державі. УЦР розцінила вимоги РНК як неприпустиме втручання у внутрішні справи УНР і категорично їх відхилила⁴.

³Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правовому аспекті. Мюнхен, 1971. 402 с. С. 93.

Радянська Росія розпочала збройну агресію проти України 8 грудня, не дочекавшись офіційної реакції на свій ультиматум. Вже 10 грудня під контроль більшовицьких військ перейшов Харків. У місті саме тривав Третій з'їзд рад Донецького та Криворізького басейнів, який відкрився напередодні. Попри велику кількість рад у цих регіонах (близько 140), на з'їзді були присутні лише 77 делегатів, які представляли заледве 40 рад, що свідчило про низьку репрезентативність цього зібрання.

Через відсутність делегатів від більшості рад на з'їзді гостро постало питання про його неповноважність. Проте, ігноруючи відсутність кворуму, лише 49 учасників із 77 присутніх проголосували за визнання зборів правомочними. Згодом, після приєднання більшовицької меншості, що втекла з київського з'їзду, це вузьке зібрання самовільно проголосило себе «Всеукраїнським з'їздом рад».

У результаті цих маніпуляцій було штучно створено так званий «Перший Всеукраїнський з'їзд рад», що проходив у Харкові 11–12 грудня. Попри претензійну назву, з'їзд налічував лише близько 150 делегатів, які представляли далеко не всі регіони України. Під контролем більшовицької більшості було ухвалено резолюцію, що проголошувала Україну республікою рад. Відповідно до цього документа, вся повнота влади в центрі та на місцях переходила виключно до рук рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Вже на початку 1918 року цей режим, за підтримки збройних сил Радянської Росії, поширив свій вплив на п'ять українських губерній.

Характер і зміст ухвалених на з'їзді рішень чітко вказують на те, що делегати виконували волю більшовицького центру в Росії. Швидкість прийняття постанов підтверджує, що вони не були результатом внутрішніх дискусій, а були написані заздалегідь. Показовою є резолюція, яка фактично ліквідувала українську державність, проголосивши радянську Україну органічною частиною Росії⁵.

⁵Королівський С. Велика Жовтнева соціалістична революція в Україні. Київ, 1957. Т.2. 570 с. С. 309.

Для легітимізації своєї влади з'їзд сформував Тимчасовий Центральний Виконавчий Комітет (ЦВК) у складі 41 особи, залишивши 20 вакантних місць для майбутніх делегатів селянського з'їзду. 30 грудня 1917 року цей комітет створив виконавчий орган - Народний Секретаріат. Назва була обрана навмисно подібною до Генерального Секретаріату УНР, щоб дезорієнтувати населення та підмінити собою чинний український уряд. Крім того, 26 грудня було ухвалено рішення про видання офіційної газети «Вісник Української Народної Республіки» українською та російською мовами.

Згідно з публікацією у «Віснику» від 3 січня 1918 року, до складу Народного Секретаріату увійшли шість росіян та п'ять українців, а очолив ЦВК Ю. Медведєв. Таким чином, більшовики сформували перший радянський маріонетковий уряд, що діяв паралельно з легітимним Генеральним Секретаріатом УНР, створюючи ситуацію відкритого двовладдя⁶.

29 грудня 1917 року Раднарком Росії офіційно визнав харківський радянський уряд єдиною законною владою в Україні, обіцяючи йому всебічну військову та політичну підтримку. Це проголошення було частиною стратегії з легітимізації російської агресії: фіктивний Народний Секретаріат мав слугувати ширмою для окупації УНР. Реальне управління захопленими територіями здійснювала прислана з Москви радянська бюрократія, яка впроваджувала політику центру під виглядом «влади трудящих»⁷.

Стратегічний задум більшовиків полягав у територіальному розчленуванні України та підриві єдності українського народу. Реалізуючи цей план, на початку 1918 року на окупованих територіях було штучно створено три маріонеткові утворення, що повністю підпорядковувалися російському радянському центру:

⁶Юрченко О. Вказ. пр. С. 107.

⁷Королівський С. Перший З'їзд Рад України. Київ, 1957, 423 с. URL: <http://scicenter.online/derjavi-prava-istoriya-scicenter/rezolyutsiya-pershogozjizdu-rad-ukrajini-pro-144072.html> (дата звернення 17.04.2026). С. 43.

Донецько-Криворізьку, Одеську радянські республіки, а також Республіку Тавриди в Криму. Ці структури мали стати інструментами дезінтеграції УНР.

На межі 1917-1918 років більшовицька армія стрімко розгорнула наступальні дії вглиб українських територій. Протягом короткого періоду під контроль агресора перейшли стратегічно важливі міста: Катеринослав, Полтава, Олександрівськ та Лубни⁸.

У відповідь на агресію, 11 січня 1918 року Центральна Рада оприлюднила свій найважливіший документ - IV Універсал, який офіційно проголосив повну державну незалежність УНР. Україна була визнана самостійною, суверенною та вільною державою українського народу, що не залежала від жодних зовнішніх сил. Основними засадами цього акту стали:

1. проголошення незалежності та суверенності УНР;
2. Рада Народних Міністрів має заключити мирну угоду з Четверним союзом;
3. проголошення боротьби з більшовиками;
4. проведення переобрання місцевих органів влади;
5. передача землі селянам без викупу;
6. переведення промисловості на мирне виробництво;
7. боротьба з безробіттям та соціальне забезпечення потерпілих від війни;
8. скликання Установчих зборів для ухвалення Конституції УНР;
9. підтвердження положення III Універсалу⁹.

Попри офіційне проголошення суверенітету, Центральна Рада остаточно не відмовилася від федеративної концепції. Документ передбачав, що питання про можливий союз із «народними республіками» колишньої імперії залишається в компетенції майбутніх Установчих зборів. Проте політична ситуація стрімко погіршувалася: до середини січня 1918 року більшовикам вдалося встановити радянську владу в більшості ключових міст України.

⁸Юрченко О. Вказ. пр. С. 116.

⁹Субтельний О. Україна: Історія. Київ, 1993. 156 с.

Позиції Центральної Ради суттєво похитнулися після трагічного бою під Крутами 16 січня 1918 року.

У цьому нерівному протистоянні з більшовицькими силами основний удар прийняли на себе 420 студентів, більшість із яких полягла на полі бою. Політичну кризу поглибило збройне повстання на київському заводі «Арсенал». Хоча виступ робітників вдалося придушити, УЦР втратила контроль над столицею. Після захоплення Києва військами Михайла Муравйова 26 січня 1918 року, український уряд був змушений евакуюватися спочатку до Житомира, а згодом - до Сарн¹⁰.

Прагнучи змінити хід війни та повернути контроль над країною, Центральна Рада 28 січня (9 лютого за новим стилем) 1918 року уклала Брест-Литовський мирний договір із країнами Четверного союзу. Цей крок означав фактичне міжнародне визнання УНР як самостійної держави. Документ містив такі основні положення:

1. визнання ЦР вищим органом влади в Україні і становлення дипломатичних відносин з нею;
2. УНР і Австро-Угорщина встановлюють кордон по лінії ХотинЗбараж-Броди-Сокаль;
3. проголошення західноукраїнських земель, які знаходяться у складі Австро-Угорщини, автономним краєм;
4. обмін військовополоненими, сільськогосподарською та промисловою продукцією;
5. надання військової допомоги УНР країнами Четверного союзу;
6. Україна мала відправити 60 мільйонів пудів хліба, 3 тисячі пудів м'яса й іншу сільськогосподарську продукцію¹¹.

Незважаючи на низку доленосних рішень, Центральна Рада опинилася у критичному стані: під її фактичним контролем залишилася лише Волинь.

¹⁰Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: монографія. Київ: Либідь, 1999. 976с. С. 112.

¹¹Субтельний О. Україна: Історія. Київ, 1993. 156 с.

Скориставшись відступом українських військ, 29 січня до окупованого Києва з Харкова переїхав Народний Секретаріат.

Це ознаменувало перший період встановлення радянського режиму в Україні, який тривав до весни 1918 року, коли умови Брестського миру змінили розстановку сил.

Утвердження радянської влади супроводжувалося розгортанням масштабного червоного терору та систематичним вивезенням природних ресурсів України до Росії. Каральні заходи більшовиків були спрямовані на фізичне знищення не лише реальних опонентів, а й усіх «потенційно небезпечних» верств населення. Така репресивна політика та економічне пограбування швидко позбавили більшовиків підтримки й спровокували хвилю масових антибільшовицьких виступів по всій країні¹².

Історичні факти підтверджують, що харківський з'їзд не мав на меті створення справжньої Української Радянської держави. Його єдиним продуктом став маріонетковий уряд, який слугував політичним прикриттям для російської експансії та ігнорувався самою Москвою. Ультиматум Раднаркому став юридичним приводом для війни, відповіддю на яку став IV Універсал. Проте, проголосивши повний суверенітет УНР, Центральна Рада не змогла підкріпити його реальною військовою силою, що зрештою призвело до тимчасової втрати контролю над більшістю українських територій.

6 січня 1919 року офіційною назвою держави стала Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), що ознаменувало початок другого етапу радянської окупації. Цей режим виявився нетривким і проіснував лише сім місяців. Важливим етапом інституціоналізації влади стало 29 січня 1919 року, коли Тимчасовий уряд самостійно реорганізувався в Раду Народних Комісарів (Раднарком). Ключовою політичною зміною стала заміна Георгія П'якова на Християна Раковського, якого Москва призначила очільником уряду УСРР.

¹²Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. С. 112.

Навесні 1919 року територія України опинилася під масованим ударом: російські війська встановили контроль майже над усім Лівобережжям та значною частиною Правобережної України. Ці військові успіхи породили серед більшовицького керівництва ейфорію та впевненість у близькості світової комуністичної революції, для якої Україна мала стати стратегічним плацдармом.

Декларація нового уряду про об'єднання УСРР із Росією на засадах «соціалістичної федерації» стала фактичним актом ліквідації української незалежності. УНР втрачала суб'єктність, опиняючись під повним політичним та економічним диктатом Москви. Впровадження російської монетарної системи та оформлення так званого «воєнно-політичного союзу» остаточно закріпили статус України як підконтрольної території, позбавленої реального самоврядування¹³.

На початку березня 1919 року в Харкові відбулася серія маніпулятивних політичних заходів. Спершу імпровізований з'їзд КП(б)У визначив курс на повне копіювання російського законодавства. Згодом, 10–14 березня, З'їзд рад України, сформований лише з делегатів від окупованих територій, офіційно затвердив першу Конституцію УСРР. Цей документ став майже ідентичним відтворенням Конституції РСФРР, що де-юре ліквідувало будь-які суттєві відмінності між державним устроєм України та Радянської Росії.

Стаття 4 першої радянської конституції України фактично заперечувала право УСРР на тривале самостійне існування. Вона проголошувала курс на злиття з майбутньою «єдиною міжнародною соціалістичною республікою» та закликала до максимально тісного об'єднання з уже наявними радянськими утвореннями. Через фанатичну віру у швидку всесвітню революцію, правовий статус союзу між Україною та Росією навіть не був чітко визначений, що залишало Москві простір для повного поглинання республіки.

Навіть попри ретельний відбір делегатів, III Всеукраїнський з'їзд рад став ареною запеклої політичної боротьби. Голова ВЦВК Яків Свердлов особисто

¹³Лисий В. Державний статус УСРР в 1917–1923 роках. Мюнхен, 1963. 47 с. С. 11.

прибув до Харкова, намагаючись переконати присутніх у непотрібності окремої конституції для України, проте його тиск не дав бажаного результату. Опозиційні сили - українські есери та есдеки - виступили з різкою критикою ленінського проекту. Вони вимагали демократизації основного закону: заміни терміну «радянська» на «народна», запровадження рівного виборчого права для селян і робітників та відмови від диктатури пролетаріату. Ця боротьба трактувалася офіційною радянською історіографією як «національний ухил» та спроба протиставити Україну Росії¹⁴.

Зрештою, всі пропозиції та поправки «національних ухильників» були проігноровані або відхилені більшовицькою більшістю. Конституцію УСРР було ухвалено в редакції, що не залишала простору для маневру: вона формально закріплювала обов'язок України рухатися до створення єдиної союзної держави (майбутнього СРСР), фактично позбавляючи республіку шансів на реальну самостійність.

Юридична вага Конституції УСРР 1919 року була нульовою. Це був порожній текст, що існував лише на папері для створення ілюзії суверенітету перед міжнародною спільнотою та власним народом. У практичній площині Україна залишалася повністю інтегрованою в російську систему управління, а конституційні норми ігнорувалися партійним керівництвом більшовиків із перших хвилин їхнього проголошення.

З погляду більшовицького керівництва у Москві, проголошення УСРР та розробка її конституції були лише вимушеними маневрами. Насправді Росія розглядала українські землі звичайну адміністративну одиницю. Про це свідчить намагання Я. Свердлова переконати депутатів з'їзду в тому, що Україна не потребує конституції.¹⁵

Березневий з'їзд РКП(б) 1919 року в Москві став моментом остаточного закріплення підпорядкованого статусу національних республік. Рішення про злиття всіх комуністичних партій у єдину структуру перетворило КП(б)У на

¹⁴Лисий В. Державний статус УСРР в 1917-1923 роках. С. 14.

¹⁵Лисий В. Вказ.пр. С. 13.

звичайний обласний підрозділ російської партії. Це не лише знищило політичну суб'єктність України, а й офіційно оформило монолітність РСФРР, де національні утворення розглядалися лише як територіальні філії єдиного московського центру.

Декрет від 1 червня 1919 року офіційно закріпив створення так званого «воєнно-політичного союзу». Підписаний ключовими діячами більшовицького руху (Леніним, Калініним, Раковським та іншими), цей документ фактично ліквідував державну самостійність України та інших республік. Шляхом злиття ключових галузей під управлінням єдиних московських колегій, УСРР втратила контроль над власною армією, економікою та залізницями, перетворившись на складову частину єдиного мілітарного механізму Росії ¹⁶.

Проголошення УСРР замість УНР у грудні 1919 - січні 1920 року було суто термінологічною маніпуляцією, яка не змінила фактичного статусу України як підконтрольної території. Будь-який законодавчий акт Харкова, що виходив за межі дрібних адміністративних питань, вимагав прямої санкції з Москви та схвалення ЦК РКП(б).

Україна залишалася заручницею жорсткої партійної вертикалі, де «державність» була лише порожньою формою.

Цей акт означав перехід від «союзу республік» до прямого унітарного управління з Москви. Анулювання власних декретів УСРР у ключових галузях і заміна їх на російські (РСФРР) перетворили український уряд на технічний орган, що лише транслиував чужу волю.

Галузі, що перейшли під повний контроль російського законодавства:

- Військовий сектор: Україна остаточно втратила шанс на власні збройні формування.
- Харчування (Продполітика): Легалізація грабіжницької продрозкладки за російськими зразками.

¹⁶Єфіменко Г. Г. Історія створення та автентичний зміст «воєннополітичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень-червень 1919 р.). Український історичний журнал, 2014. №1. 367с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6396-3/978-966-02-6396-3.pdf> (дата звернення 17.04.2026). С. 295.

- Економіка та праця: Повне підпорядкування ВРНГ (Вищій раді народного господарства) у Москві.
- Транспорт та зв'язок: Об'єднання залізниць і пошти в єдину радянську мережу.
- Фінанси: Остаточне впровадження російського рубля та бюджету.

28 грудня 1920 року відбулося підписання «Союзного робітничо-селянського договору», який став інструментом прихованої анексії України. Хоча документ був оформлений як міжнародна угода між двома «суверенними» сторонами - РСФРР та УСРР, його зміст фактично ліквідував самостійність України. Під прикриттям «воєнного та господарського союзу» Москва отримала повний контроль над життєво важливими ресурсами та силовими структурами республіки, перетворивши суверенітет УСРР на суто паперову декларацію.

Ратифікація «Союзного договору» VIII Всеросійським та V Всеукраїнським з'їздами рад стала фінальним актом політичної вистави. Попри зовнішні ознаки міжнародної угоди між двома суб'єктами, цей документ був глибоко фіктивним. З правової точки зору, він не створював союз, а юридично закріплював результати військової анексії УНР. Договір лише надав «цивілізованій» форми стану, за якого Україна вже була позбавлена армії, фінансів та економічної самостійності на користь російського центру.

Цитати з резолюції КП(б)У підтверджують, що державність України ніколи не розглядалася комуністами як самоціль. Статус УСРР був для них лише питанням «революційної доцільності», а не принципового визнання нації. Коли у 1922 році було створено СРСР, потреба в цій дипломатичній грі відпала. Будь-які ілюзії щодо суверенності УСРР остаточно розвіялися, поступившись місцем жорсткій централізованій структурі нової імперії ¹⁷.

У 1919 році експансія радянської влади в Україні супроводжувалася ретельною підготовкою до повної втрати її суб'єктності. Ключовим

¹⁷Історія України. Документи. Матеріали: навч. посіб. / за ред. В. Ю. Короля. Київ: Академія, 2001. 448 с. URL: http://istoriofil.org.ua/load/knigi_po_istorii/ukraina/v_ju_korol_istorija_ukrajini_dokumenty_materiali/13-1-0-602 (дата звернення 17.04.2026). С. 125.

інструментом цього процесу стала груднева резолюція ЦК РКП(б) «Про Радянську владу в Україні», яка фактично заклала архітектуру майбутнього СРСР. Формування «воєнно-політичного союзу» між формально незалежними республіками було стратегічним кроком більшовиків задля централізації армії та економіки, що стало фундаментом для перетворення цих територій на єдину унітарну державу.

Пріоритетним завданням більшовиків було збереження радянського режиму через тотальну мобілізацію ресурсів усіх республік, що фактично призвело до їхнього повного підпорядкування Радянській Росії. У цьому контексті декларація про створення федерації була лише тактичним етапом на шляху до остаточного поглинання національних утворень. Жодних реальних гарантій незалежності чи самостійності для республік не передбачалося - їхній суверенітет залишався суто формальним.

1.2. Специфіка радянської освітньої системи.

Реформування вищої школи за більшовицьких часів вирізнялося браком послідовності та внутрішніми суперечностями. Зокрема, у 1918 році державна активність звелася до локальних адміністративних перетворень, головним із яких стало створення Секретаріату народної освіти. Замість цілісної реформи в цей час ухвалювалися лише окремі, не пов'язані між собою законодавчі акти.

У свою чергу, зовсім за короткий проміжок часу в 1919 р. конституційно було закріплене право на всебічну і безоплатну освіту, школа була відділена від церкви, проголошувався вільний вступ до вишів, який призвів до значного зростання студентства та розшарування студентської аудиторії, що негативно позначалося на якості навчання.

Основним програмним документом, який був датований 1919 р. і регулював організаційні форми освітньої діяльності, впевнено можна назвати

Програму РКП (б) «В области народного просвещения», в якій закріплювалася стратегічна мета: «виховати покоління, здатне остаточно збудувати комунізм»¹⁸.

Початок перебудови вищої освіти на українській території пов'язаний з ухваленням 25 січня 1919 р. Тимчасовим робітничо-селянським урядом України Декрету «Про передачу у відання народного комісаріату освіти учбових і освітніх установ та закладів усіх відомств», що свідчить про створення передумов із забезпечення матеріально-технічної бази освітнього процесу.

Через кілька місяців, а саме 2 березня 1919 р., Декретом «Про вступ до вищої школи» УСРР регламентовано: заборону вимагати диплом про середню освіту чи будь-які інші посвідчення від потенційного абітурієнта, яким могли стати особи обох статей, що досягли 18 років¹⁹.

Крім того, від 1 березня 1919 р. було скасовано плату за навчання, запроваджено соціальне забезпечення студентства, а через 10 днів – 11 березня 1919 р. відділом вищої школи Наркомосу УСРР видано Тимчасове положення «Про управління вищими навчальними закладами», згідно з яким робота вишів проводилася у трьох напрямках: науково-дослідна робота, навчальна (керування навчальним процесом), просвітницька (поширення знань серед населення). Управління вищим навчальним закладом зосереджувалося в руках комісара, призначеного Наркомосом УСРР²⁰. Отже, можна стверджувати, що цим положенням було покладено початок централізованій системі управління вищою школою.

У березні 1920 р. на Всеукраїнській нараді з освіти (м. Харків) затверджено систему освіти Радянської України: дошкільні заклади, загальноосвітні школи, навчальні заклади нижчої, середньої і вищої професійної освіти, різні культурно-освітні установи для дорослих²¹.

¹⁸Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 1097. Арк. 98–99.

¹⁹Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр. : збірник документів : в 2 т. (1917 – червень 1941 рр.). Центр. держ. архів Жовтнев. революції і соціаліст. буд-ва УСРР. Київ : Державне видавництво політичної літератури УССР, 1959. Т. 1. 883 с. С. 35.

²⁰Шаповал Р.В. Становлення та розвиток освіти в Україні. Наше право. 2011. № 1. Ч. 1. 43–48. С. 48.

²¹Яремчук В.Д. Державно-правові проблеми національної політики у галузі освіти в Україні у 20–30-і рр. XX ст. Науковий вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична. 2009. № 1. С. 1–12. С. 3.

Наркомпросом України у 1920 р. вищі навчальні заклади перетворено на інститути народної освіти²².

Крім того, 22 листопада 1922 р. Президія ВУЦВК затвердила КЗПНО в УСРР, у якому було визначено завдання та структуру органів народної освіти, завдання загальноосвітніх шкіл, середніх і вищих професійних навчальних закладів²³.

Певне значення для реформи вищої школи мав декрет Раднаркому України «Про деякі зміни в складі побудови державних установ і вищих навчальних закладів УСРР», що скасовував «усі вчені звання і ступені, а також усі пов'язані з цими ступенями і званнями права і привілеї»²⁴.

Слід зазначити, що 20 листопада 1923 р. на засіданні колегії Наркому було розглянуто питання «Про узгодження мережі ВНЗ у загальносоюзному масштабі» на основі розрахованих планових відсотків скорочення мережі ВНЗ для УСРР у межах СРСР²⁵. Так, у 1923–1924 навчальному році спостерігався процес оптимізації мережі педагогічної освіти (злиття, об'єднання та закриття невеликих навчальних закладів, перерозподіл фінансових ресурсів держави у бік збереження та становлення мережі найбільш перспективних і сталих навчальних закладів, які мали відповідну матеріальну базу та якісне кадрове забезпечення).

Одночасно з формуванням мережі педагогічних ВНЗ розгорталася їх структурна побудова – вводилися факультети соціального виховання (соцвих), професійної освіти (профос) і політичної освіти (політос), а 25 квітня 1923 р. на засіданні колегії Укрголовпрофосу «Про розвиток системи педагогічної освіти» було прийнято рішення про розвиток двох напрямів у ІНО – «комплексного» і «професійного»²⁶.

На початку 1920-х рр. в УСРР прийнята система професійної освіти передбачала поділ професійної освіти на вищу професійну школу (інститути й

²²Шаповал Р.В. Становлення та розвиток освіти в Україні. С. 47.

²³Шаповал Р. В. Вказ. пр. С. 3.

²⁴Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління України. Ф. 166. Оп.1. Спр. 17. Арк. 11.

²⁵ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 467. Арк 7.

²⁶Грищенко М.М. Ленін і народна освіта в Українській РСР. Київ : Радянська школа. 1968. 164 с. Арк.37.

технікуми) і нижчу (навчально-виховні заклади, які готували кваліфікованих робітників). У 1922 р. прийнято Кодекс Законів про народну освіту УСРР, що дало змогу визначити основні напрями професійної освіти, кожна з яких поділялася на галузі²⁷.

У першій половині 1920-х рр. професійні школи були найбільш численною формою нижчої ланки профосвіти для підлітків від 15 до 17 років включно, яка перебувала в органічному зв'язку із системою соціального виховання²⁸.

Так, основним завданням профшкіл (за винятком профшколи художньої освіти) було надання молоді загального розвитку. Способами отримання загальної політехнічної освіти та виховання молоді як членів навчально-трудоного колективу²⁹ були викладені у Тимчасовому положенні про професійно-технічні школи (1922 р.) та Положенні про професійну школу (1926 р.). Слід зазначити, що соціально-економічній, педагогічній і медичній освіті профшколи не засновуються.

Постановою ВУЦВК і Раднаркому УСРР від 19 травня 1926 р. внесено ряд змін до Кодексу Законів про народну освіту УСРР, які конкретно визначали завдання шкіл ФЗУ (підготовка кадрів кваліфікованих робітників, потрібних для розвитку промисловості й для поповнення браку кваліфікованої робочої сили шляхом: а) практичних звичок у цій виробничій діяльності; б) спеціальними й загальноосвітніми знаннями; в) суспільно-політичними знаннями й навичками, потрібних для свідомої участі робітника в соціалістичному будівництві країни) та їх структуру (школи фабрично-заводського учнівства при заводах, фабриках та інших підприємствах (ФЗУ); самостійні школи фабричнозаводського учнівства (школа-фабрика, школазавод); районні школи, що обслуговують низку дрібних підприємств)³⁰.

²⁷Профтехосвіта України. XX століття. С. 26–27, 431, 439. С. 26–27.

²⁸Державний архів Вінницької області. Ф. 254. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 17. С. 132.

²⁹Культурне будівництво в Українській РСР: 36. док. іліат. Т. 1. Київ, 1960. С. 3–4.

³⁰Збірник узаконень і розпоряджень робітничоселянського уряду України. Наркомюст УСРР. Харків : Вид-во Наркомюсту УСРР. 1923–1932 рр. С. 439.

Узагальнюючи вищесказане, можна стверджувати, що реформування вищої школи в Україні протягом 1920-х років ознаменувалося радикальним розривом із класичною європейською університетською традицією. Радянська влада не просто змінювала інституційну структуру вишів, вона повністю переформатовувала саму суть вищої освіти, підпорядкувавши її жорсткій ідеологічній доцільності. Головною метою цієї перебудови стало виховання нового, класово лояльного покоління, через що весь навчальний процес було просякнuto пропагандою.

Паралельно відбувалася форсована демократизація доступу до знань. Скасування плати за навчання та ліквідація будь-яких вимог щодо наявності дипломів про середню освіту відкрили двері аудиторій для тисяч робітників і селян. Проте цей крок мав і зворотний бік, адже масовий наплив не підготовленої аудиторії призвів до катастрофічного перевантаження інфраструктури та суттєвого зниження загальної якості навчання.

Водночас держава запровадила курс на тотальну централізацію та депрофесіоналізацію вищої школи. Ліквідація академічної автономії, призначення партійних комісарів, реорганізація класичних університетів в Інститути народної освіти та навіть офіційне скасування наукових ступенів і звань фактично знищили стару елітарну корпоративність.

У підсумку всі ці системні трансформації докорінно змінили соціальний і правовий статус науковців. З колишньої автономної інтелектуальної спільноти професура перетворилася на підконтрольних державі службовців, позбавлених колишніх привілеїв. Саме ці нові організаційні та ідеологічні рамки радянської системи й сформували ту сувору реальність, у якій викладачі змушені були шукати щоденні компроміси, пристосовувати свій побут та вибудовувати стратегії фізичного й професійного виживання.

1.3. Реформування вищої освіти в Україні у 1920-х рр.

Вища освіта є визначальною для поступального розвитку суспільства. Від її якості і змісту залежить розвиток виробництва, економіки, культури та інших сфер життєдіяльності.

Протягом усієї історії людства зміни, які відбувалися в системі освіти, безпосередньо впливали на життя людської цивілізації, окремих націй. Повчальним у цьому сенсі є період розвитку української освіти загалом та вищої освіти зокрема в Україні періоду 20-х – 30-х років XX ст., коли офіційна державна освітня політика визначила мету перетворення суспільства і людини і зробила все, щоб ця мета була реалізована. Яким стало українське суспільство після освітніх реформ більшовицької влади відомо – тоталітарним, закритим, заідеологізованим, отже можливості освіти очевидні. У сучасних умовах, коли Україна взяла курс на демократію і побудову громадянського суспільства, можна вважати, що через освітню політику можливо зреалізувати цю мету в найкоротші терміни.

З початком радянзації освіти більшовицька влада запровадила принцип «відкритих дверей», що фактично нівелювало статус вищої школи як наукового осередку. Через скасування вимог до підготовки та ліквідацію трьох старших класів гімназій, право на вступ отримала молодь із незакінченою середньою освітою (рівня 5-ти класів). Це призвело до штучного зростання кількості студентів до 57 тисяч осіб, проте критично знизило якість навчання та зруйнувало класичну освітню структуру.

Реформа 1920-х років докорінно змінила структуру вищої освіти:

- Ліквідація університетів: Їх вважали застарілими та ідеологічно ворожими закладами.
- Перехід до монізму: Відмова від поєднання загальної та спеціальної освіти на користь суто професійної школи.

Усунення теорії: Завдяки системі Я. Ряппо було ліквідовано «наукову вертикаль» (Академію та інститути теоретичних знань), оскільки теоретична наука

вважалася «схоластикою».³¹ Освітня реформа 1921–1922 років завершила впровадження моністичного принципу, закріпивши за інститутами та технікумами статус єдиних центрів вищої освіти. Головною метою Наркомосу було подолання «капіталістичного дуалізму» - штучного, на їхню думку, поділу між фундаментальною наукою та практичною підготовкою. Нова система мала забезпечити синтез загальної та спеціальної освіти, об'єднавши теоретичні знання з їхнім прикладним застосуванням у межах одного навчального закладу.

За українською системою освіти технікум та інститут мали однаковий статус як вищий навчальний заклад. Обидва типи вищого навчального закладу не були місцем наукового дослідження й підготовки науковців. Ці функції перебирають на себе спеціальні науково-дослідні інститути і кафедри, де працювали професори з кадрами молодших наукових співробітників і аспірантів.

Різниця між технікумом і інститутом як двома типами вищої школи полягала в тому, що технікум мав готувати інженерів вузької спеціалізації, а інститут – інженерів-організаторів. Хоча обидва типи вищої школи були рівнозначними, для них встановлювався різний обсяг теоретичних і практичних знань. «У той час як інститут повинен давати солідний теоретичний фундамент, не тільки з техніки, але й з економіки й з організації цілого виробництва й не вводити у вузьку спеціалізацію, завдання технікуму – обмежити широкий теоретичний курс і вже з першого курсу починати поглиблену роботу в справі спеціалізації»³². Цілком зрозуміло, що при однакових вимогах щодо вступу до технікумів й інститутів все ж таки серед тих, хто хотів вступити до вищої школи, більш бажаним був інститут, але навчатися в інституті було значно важче, оскільки наукова складова була в них домінуючою.

Реалізація освітньої реформи в тій частині, яка стосувалася вищої школи, відбувалася так: старші класи деяких середніх шкіл становили базу для технікумів. Частину колишніх професійних шкіл було перетворено також на технікуми. Учительські семінарії перетворено на трирічні педагогічні курси, які

³¹Ряппо Я. П. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. Я. П. Ряппо. Х. 1928. 113 с. С. 93.

³²Ряппо Я. Реформа вищої школи в Україні в роки революції. Я. П. Ряппо. Х., 1922. С. 23.

з 1924 р. перетворено в педагогічні технікуми. Учительські інститути стали основою інститутів народної освіти.

З ними об'єднали також філологічні та фізико-математичні факультети колишніх університетів. Комерційні інститути увійшли до складу новоутворених інститутів народного господарства, старші класи комерційних шкіл здебільшого дали початок соціально-економічним школам, частину яких згодом перетворено в технікуми. Юридичні факультети університетів передано до інститутів народного господарства, медичні факультети перетворено на медичні інститути. Розпорошилися по інститутах народного господарства, інститутах народної освіти та медичних інститутах і вищі жіночі курси та жіночі медичні інститути. Фельдшерські та фельдшерсько-акушерські курси лягли в основу медичних технікумів.

Старші класи сільськогосподарських і залізничних середніх шкіл стали відповідними технікумами. Консерваторії перейшли в музичні інститути, а музичні школи реорганізовано в професійні школи, а в окремих випадках – в технікуми та інститути³³.

Динаміка розвитку інститутів і технікумів в Україні протягом 1921–1929 рр. така: кількість інститутів протягом дев'яти років, на відміну від кількості технікумів, мало змінювалася. Особливе зростання технікумів припадає на 1922 р. Це пояснюється тим, що до 1922 р. Головне управління професійною освітою не встигло зв'язатися з місцями, які проводили свою самостійну політику, а тому й не мало змоги регулювати розвиток мережі шкіл. Це керівництво виявилось найбільше в тому, що Головне управління професійною освітою ліквідувало станом на 1923 р. значну кількість педагогічних шкіл, які утворилися на базі колишніх гімназій і були по суті замаскованими загальноосвітніми школами. У 1922 р. педагогічних шкіл, що віднесено до категорії педагогічних технікумів, нараховувалося всього 112. У 1929 р. інститутів в Україні нараховувалося 42,

³³Сірополко С. Історія освіти в Україні. С. Сірополко. К.: Наук. Думка, 2001. 912 с. С. 740.

технікумів – 109³⁴. Отже, фактичний приріст нових шкіл вищої освіти за дев'ять років є значним.

Матеріально-технічна база інститутів і технікумів 1920-х – 1930-х роках була слабкою. Із 146 технікумів розпоряджалися будинками самостійно лише 129 технікумів; у них було 178 будинків, а саме 113 спеціально збудованих, 55 пристосованих, 7 найманих і 3 – невідомо. Щодо їх устаткування, то воно загалом було незадовільне. Зокрема, з 18 сільськогосподарських технікумів, які подали відомості про двигуни, електромотори були лише в 4 технікумах, парові двигуни – в 10; на 19 технікумів, які подали відомості про кабінети та лабораторії, приходиться 2 молочарські лабораторії. Не кращою була матеріально-технічна база інститутів.

Загальну характеристику матеріально-технічного стану вищих навчальних закладів дав М. Скрипник на XI Всеукраїнському з'їзді Рад: «Треба зазначити, що приміщення наших високих шкіл амортизовані понад 40 %... При теперішнім стані у нас є такі випадки, коли в одному індустріальному ВИШ'і і нові інженери, що підуть у нову перебудовану промисловість, навчаються на паровиках 35 і навіть 48 років віком, тобто на приладді, що має півсотні віку, що вироблялося півстоліття, століття тому»³⁵.

Навіть в столиці України Харкові мали місце факти, коли в приміщенні одного з колишніх «реальних училищ» розташовувалося по декілька багатолюдних вищих навчальних закладів, коли на кожні дві групи студентів припадає по одній лише аудиторії. Жодних кабінетів, лабораторій не було. Навіть на факультетах прикладної фізики та хімії немає жодної лабораторії. Щоправда, окремі вищі навчальні заклади мали нові приміщення і виключної повноти і цінності лабораторії³⁶.

³⁴Сірополко С. Історія освіти в Україні. С. 741.

³⁵Скрипник М. Реконструкція країни і перебудова школи. Харків. Доповідь та кінцеве слово на IV Всеукраїнському з'їзді «Робос». М. Скрипник. Х.: «Рад. Школа», 1932. 89 с. С. 37.

³⁶Сірополко С. Історія освіти в Україні. С. 744.

Мова навчання у вищих навчальних закладах того періоду була переважно російською. У новостворених інститутах, які з'явилися у 1929 р., більшість дисциплін викладалася російською мовою, а меншість – українською, скорочення російських інститутів не спостерігалось. У 1928 і 1929 роках спостерігалася динаміка зменшення кількості технікумів з російською та російсько-українською мовою викладання. На кінець 1929 року всі інститути були переважно 4-річні або 5-річні, а технікуми майже наполовину трирічні, решта 4-річні та 5-річні.

Запровадивши в практику нову шкільну систему, радянська влада відмовилася від проголошеного нею раніше принципу «відчинених дверей», зробивши вищу освіту класовою, отже, недоступною для окремих категорій населення.

Оскільки вищі навчальні заклади в Україні мали готувати керівні кадри народного господарства й державного будівництва пролетарської диктатури, то, зрозуміло, доступ до вищих шкіл могли мати лише робітники і селяни. Про це відверто говорив Я. Ряппо: «Право вчитися в початковій і навіть середній школі ми даємо всім громадянам, а право бути підготовленими на командира радянської держави даємо тільки робітникам та селянам та ще тій частині трудової інтелігенції, що будуватиме й зміцнюватиме диктатуру пролетаріату, що будуватиме соціалізм»³⁷.

Пролетаризація вищих навчальних закладів передбачала, перш за все, формування контингенту студентів вихідцями з робітничо-селянського середовища. Порядок прийому студентів передбачав, що до вишів приймаються насамперед ті, хто скінчили робітничі факультети. Крім випускників робітничих факультетів, привілеями при вступі користувалися й ті абітурієнти, що закінчили підготовчі курси при вищих навчальних закладах. М. Скрипник, народний комісар освіти, у 1930 р. давав досить низьку оцінку цим курсам, вважаючи, що «...справа з цими курсами, ніяк не стоїть»³⁸.

³⁷Ряппо Я. Радянське студентство. Я. П. Ряппо. Харків: Д. В. У., 1928. 49 с. С. 11.

³⁸Скрипник М. За кадри соціалістичної п'ятирічки. М. Скрипник. Шлях Освіти. 1930. Ч. 11–12. С. 77.

Робітники і селяни, яким доводилося складати вступний іспит у відповідній курії, мали спрощену програму порівняно з іншими куріями, що мало забезпечити вищі навчальні заклади робітничо-селянською молоддю.

М. Скрипник часто піддавав критиці цю спрощену систему прийому: «Зниження умов прийому – це велика помилка, і тепер, підраховуючи наслідки прийому, треба нам зробити відповідні висновки, бо зниження умов прийому для робітників і селян під час прийняття до ВИШ'ів не забезпечує робітничої класи своєю пролетарською справжньою інтелігенцією»³⁹.

Пролетаризація вищої школи забезпечувалася також і тим, що робітники та селяни або зовсім звільнялися від платні за навчання, або вносили її зі знижкою, тоді як особи вільних професій і ті, що живуть з нетрудових прибутків, платять вдвічі або втричі більше проти установленної норми.

За даними шкільного перепису на 15 лютого 1927 р., плату за навчання в інститутах за 1927-1928 навчальний рік мали внести 19,8 % загального числа студентів. Середня плата взагалі становила 60 крб. 46 коп. за навчальний рік. Середня плата для осіб вільних професій складала 112 крб. 64 коп. Середня плата для нетрудових професій була ще більшою – 124 крб. 31 коп. за навчальний рік⁴⁰.

Матеріальні умови студентів в Україні в досліджуваний період були не привабливими, хоча більшовицька влада декларувала свою постійну турботу про радянське студентство. Головною формою допомоги пролетарському студентству з боку держави було забезпечення його житлом, харчуванням та стипендіями. У 1926–1927 навчальному році 41,5 % загальної кількості студентства було забезпечено житлом, причому найбільший відсоток студентства був забезпечений житлом у Донецьку (86,5 %), найменший – у Києві (28,7 %) ⁴¹.

³⁹Скрипник М. Статті й промови. М. Скрипник. Т. IV. Ч. 1. Харків: Д. В. У., 1930. 510 с. С. 364.

⁴⁰Сірополко С. Історія освіти в Україні. С. 750.

⁴¹Ряппо Я. Радянське студентство. С. 32.

На якості освіти студентів 1920–1930-х рр. негативно позначилися не лише тяжкі матеріальні умови, в яких вони перебували, а також мобілізація студентів на громадсько-політичну роботу. Колективи студентів окремих вищих навчальних закладів протягом навчального року витрачали на громадсько-політичну роботу велику кількість навчального часу.

Так само, як робітничо-селянське походження давало право на пільговий вступ до вишу, так участь студентів у громадсько-політичній роботі та партійна належність давали їм право щодо вимог навчання в закладі. Саме на партійних студентів припадала найбільша неуспішність, але від партосередків спускалася вказівка підвищувати якість навчання студентів-партійців та комсомольців. Багато комсомольців-активістів одержували заліки за хорошу громадсько-політичну роботу, а не за знання.

Автономії тогочасні вищі навчальні заклади були цілком позбавлені. Академічна свобода в Україні була відразу ліквідована радянською владою. Під академічною свободою слід розуміти свободу наукового дослідження та автономію вищого навчального закладу щодо організації дослідницько-навчальної справи. Радянська влада вважала, що чистої науки і знання не існує, а тому й автономія вищого навчального закладу, як вияв духу науки, що існує сама по собі, є абсурдом: все мусить бути підпорядковано державі, що поширює свободу на ціле суспільство⁴². Утворення будь-яких представницьких органів для керівництва вищою школою радянська влада рішуче відкинула. На чолі вищого навчального закладу мусить стояти ректоркомуніст, який призначається владою, професорська рада визнавалася абсолютно непотрібною, вважалася зайвою й некорисною. Радянська влада визначила марксистсько-ленінський метод діалектичного матеріалізму, єдино визнаним методом у всіх галузях науки. Державний науковометодичний комітет не давав апробації на підручники, які не відповідали зазначеному методові. Навіть підручники з математики мали відповідати марксистському підходу.

⁴²Скрипник М. За кадри соціалістичної п'ятирічки. С. 63-64.

Вищі навчальні заклади в Україні у 20-ті – 30-ті роки ХХ ст. були виключно навчальними установами, вони не ставили за завдання займатися, паралельно з навчанням студентів, науково-дослідною роботою. Щодо навчальнометодичного забезпечення вишів, то особливістю даного періоду розвитку вищої освіти в Україні була відсутність стабільних програм та навчальних планів.

Майже кожний рік змінювалися програми, причому вищий навчальний заклад вносив у ці програми зміни відповідно до вимог правлячої партії та марксистсько-ленінської ідеології. Тобто, академічна свобода зводилася до поглиблення творчого процесу соціалістичного будівництва, що на місцях виявилось у створенні спеціальних бригад зі студентів старших курсів та викладачів, які критично рецензували навчальні програми і могли їх відкидати як шкідливі.

Методика і техніка викладання у вищих навчальних закладах також не були раціональні. Вироблялися методи навчання в напрямку обмеження чисто лекційної системи викладання, в напрямку зв'язку теорії з практикою, тобто організації виробничого навчання з доповненням виробничого стажу та поширення групового опрацювання навчального матеріалу. У вищій школі, як і в початковій та середній, деякі методи набували характеру універсального методу, але з 1932 р. вища школа будує свою методичну роботу згідно з постановою ЦВК СРСР від 19 вересня 1932 р. Виробнича практика студентів повинна відбуватися як у майстернях, лабораторіях, кабінетах вищого навчального закладу, так і поза вищим навчальним закладом – на заводах, фабриках, тощо. Статистичний збірник за 1927 р. свідчить, що 75 технікумів, які подали відомості про виробничу літню практику студентів, не змогли забезпечити проходження практики 2130 студентам із 10735⁴³.

⁴³Сірополко С. Історія освіти в Україні. С. 762.

Значну увагу приділяла вища школа практичній роботі студентів на семінарських заняттях. Ця робота полягала в опрацюванні рефератів на певні теми та їх обговоренні.

Однак семінари з соціально-економічних та гуманітарних дисциплін були просякнуті марксистсько-ленінською ідеологією, їх тематика це підтверджує⁴⁴.

Отже, освітня політика щодо вищої школи в Україні 1920-х – початку 1930-х років була переважно зосереджена на зруйнуванні дореволюційної вищої школи.

З початку 30-х рр. XX ст. радянська влада розпочинає її відбудову, усвідомлюючи гостру потребу у висококваліфікованих і конкурентоспроможних кадрах і здійснює ряд заходів, які мають поліпшити стан справ в освітній сфері. До семирічної трудової школи додається третій концентр загальноосвітньої школи, технікуми переводяться до категорії середньої школи, вища школа поповнюється університетами, підвищуються вимоги до формальних знань та дисципліни у ВНЗ, студенти розвантажуються від громадсько-політичної роботи тощо.

Проте радянська влада у своїй освітній політиці продовжувала керуватися не інтересами духовної культури України і її громадян, а інтересами соціалістичного будівництва, що й визначало особливості вищої освіти в Україні упродовж усього радянського періоду.

Упродовж 20-х – початку 30-х років XX ст. ще спостерігалася боротьба напрямків, що репрезентували українство в освіті, проте на початок 30-х рр. XX ст. радянська влада здійснює повну уніфікацію освітньої галузі в межах СРСР. Протистояння між трьома основними підходами до розвитку освіти, що спостерігалася ще з часів Української національної революції, було поступово ліквідовано радянською владою: протистояння між українським національним, що теоретично був розроблений у проектах нової школи періоду української

⁴⁴Там само. С. 762.

національної революції, та українським радянським, розробленим керівниками Народного комісаріату УСРР, завершилося перемогою останнього.

Цей підхід до розвитку освіти входив активно у життєву практику протягом 20-х років ХХ ст., особливо у період українізації, проте вступив у протиріччя із російським радянським баченням розвитку освітньої галузі на теренах новоствореного СРСР. Протистояння між ними завершилося тим, що в практику ввійшла російська радянська система, що пізніше трансформувалася в суто радянську. Ця система освіти на всіх її рівнях і забезпечила формування тоталітарного суспільства в Україні, наслідки існування якого впродовж десятиріч не подолані ще й до сьогодні.

Протягом 1920 – початку 1921 рр. в академічних центрах України існувало велике розмаїття перехідних форм вищих освітніх закладів. Київський губернський відділ народної освіти в березні 1920 р. видав наказ про утворення трьох нових вузів: Гуманітарного інституту, Інституту народного господарства та Інституту охорони здоров'я, до складу яких мали бути переведені студенти та викладачі Київського університету⁴⁵.

На базі історикофілологічного та фізико-математичного факультетів Харківського університету у червні 1920 р. були утворені Вищі педагогічні курси, котрі майже одразу були реорганізовані в Академію теоретичних знань, до складу якої входили інститути гуманітарних та фізико-технічних наук⁴⁶.

Від Одеського університету у квітні 1920 р. було відокремлено фізикоматематичний та медичний факультети, які отримали статус інститутів⁴⁷.

Зрештою, Кам'янець-Подільський державний університет у серпні 1920 р. було перейменовано на Академію теоретичних знань, яка в січні 1921 р. зазнала суттєвої реорганізації та отримала назву «Інститут теоретичних наук»⁴⁸.

⁴⁵Історія Київського університету. 1834-1959. Відпов. ред. О.З. Жмудський. К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. 629 с. С. 340.

⁴⁶Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. В.С. Бакіров, В.П. Духопельников, Б.В. Зайцев. Х.: Фоліо, 2004. 750 с. С. 305.

⁴⁷Історія Одеського університету (1865– 2000). Л.О. Ануфрієв, С.О. Аппатов, Ю.О. Амброз [та ін.]. Одеса : АстроПринт, 2000. 225 с. С. 64.

⁴⁸Копилов А.О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917 – 1921 рр.). А.О. Копилов, О.М. Завальнюк. Укр. істор. журн. 1999. № 5. С. 26–36. С. 33.

Така неузгодженість була, насамперед, пов'язана з неналагодженістю контактів між центральними та місцевими установами УСРР (так, навіть у грудні 1921 р. деякі місцеві установи управління освітою продовжували звертатись за розпорядженнями до Нарко мату освіти РСФСР) та непослідовністю політики Наркомату освіти ⁴⁹. Процес ліквідації Київського, Кам'янець-Подільського та Катеринославського університетів був також затриманий внаслідок наступу об'єднаного збройного контингенту Польщі та УНР на Заході та Добровольчої армії П. Врангеля – на Півдні України.

Зрештою, система профільних закладів, створених на базі структурних підрозділів університетів, набула стрункості лише в середині 1921 р. Цю систему становили Інститути народної освіти (ІНО), Інститути народного господарства та Медичні інститути (у Харкові – Медична академія).

Інститути народної освіти створювались на базі колишніх історикофілологічних та фізико-математичних факультетів. Київський, Одеський та Катеринославський ІНО було утворено у липні 1920 р., Харківський та Кам'янець-Подільський – навесні 1921 р. Відповідно медичні інститути та інститути народного господарства протягом весни – літа 1920 р. відкривалися на базі медичних та юридичних факультетів Харківського, Київського та Одеських університетів (у Катеринославі було утворено лише Медичний інститут) ⁵⁰.

Оцінюючи факт ліквідації класичних університетів, необхідно відзначити, що завідома помилковість цього заходу була визнана навіть радянськими авторами ^{51,52}.

У той же час, деякі сучасні вітчизняні науковці, наприклад, С.В. Майборода, у цілому позитивно оцінюють політику Наркома освіти Г.Ф.

⁴⁹Державний архів Харківської області. Ф. Р-820. Оп. 1. Спр. 123. Арк. 78.

⁵⁰Вища школа Української РСР за 50 років : у 2 ч. Відп. ред. В.І. Пітов. К. : Вид-во Київ. унту, 1967. Ч.1. 395 с. С. 72-74.

⁵¹Харківський національний університет. Історичний нарис. - Х.: ХДУ, 1980. - 159 с. С. 49. Історія Одеського університету за 100 років : 1865–1965. Відп. ред. О.І. Юрченко. К. : Видво Київ. ун-ту, 1968. 423 с. С. 89.

Гринька як спробу утворення самостійної, відмінної від російської, системи освіти⁵³. Натомість, аналіз фактичного матеріалу не дозволяє погодитись з цією точкою зору. Досвід функціонування провідних освітніх систем світу переконливо доводить чільне місце класичної університетської освіти в структурі вищої школи. З середини ХІХ ст. вітчизняні університети мали статус провідних науково-освітніх та культурних центрів і їх ліквідація, безумовно, завдала дуже серйозного удару по інтелектуальному потенціалу українського суспільства.

Хоча, справедливості ради, маємо відзначити, що саме реорганізація класичних університетів надала можливість самостійного існування профільних вузів, без яких важко уявити сучасну систему освіти України, зокрема, Національної юридичної академії ім. Ярослава Мудрого (колишній Харківський інститут народного господарства), Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (Київський Інститут народної освіти), Харківського національного медичного університету та ін.

Водночас з ліквідацією класичних університетів в Україні зазнала впорядкування сітка профільних вузів. У 1920 р. до складу інститутів народного господарства та медичних інститутів Харкова та Києва увійшли відповідно місцеві комерційні та жіночі медичні інститути^{54,55}.

Сім учительських інститутів, що знаходилися на території УСРР, а також Ніжинський історико-філологічний інститут було реорганізовано в інститути народної освіти у складі одного факультету (соціального виховання)⁵⁶.

У травні 1920 р. було ліквідовано Харківський жіночий політехнічний інститут, студенти якого були переведені до Харківського технологічного інституту⁵⁷.

⁵³Майборода С.В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.). С.В. Майборода К.: Генеза, 2000 457 с. С. 132.

⁵⁴Історія Київського університету. 1834-1959. С. 340.

⁵⁶Вища школа Української РСР за 50 років : у 2 ч. С. 72.

⁵⁷Державний архів Харківської області. Ф. Р-820. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 99.

Технічні вузи також зазнали істотного розширення за рахунок утворення в їх складі нових структурних підрозділів. Так, у Харківському технологічному інституті протягом 1920 р. було відкрито два нові факультети: інженерно-будівничий та електротехнічний⁵⁸.

Окрім реорганізації структури вузівської системи політика професіоналізації освіти передбачала докорінну реорганізацію навчальної та наукової роботи вищих шкіл. Головними принципами перетворень навчального процесу стали спрямованість на підготовку фахівця вузького профілю та скорочення строку навчання у вузі.

Вже у вищезгаданій Інструкції від 9 червня 1920 р. місцевим управлінням вищої освіти було запропоновано переглянути навчальні плани і програми, виходячи з того принципу, що «план викладання має бути спрямований на надання студентам знань, умінь і навичок для безпосередньої праці в окремих сферах сучасного життя»⁵⁹.

10 серпня того ж року світ побачив Декрет Раднаркому УСРР «Про вищі технічні навчальні заклади», у якому, зокрема, закріплювалось скорочення строку навчання до трьох років замість чотирьох⁶⁰. Зміст вищеназваних документів було узагальнено у Тимчасовому положенні про вищі навчальні заклади України, котре було оприлюднене 25 липня 1921 р.

Результати цієї реформи можна кваліфікувати як неоднозначні. З одного боку, вона створила умови для масової підготовки фахівців за технічними, медичними та педагогічними спеціальностями, що надавало змогу для економічної відбудови, поліпшення соціального забезпечення населення, підвищення загального рівня освіти.

З іншого боку, такі заходи, як ліквідація класичних університетів, скорочення терміну навчання, «дегуманітаризація» освіти, розмежування наукової та навчальної роботи ВНЗ, безумовно, негативно відбилися на

⁵⁸Харківський політехнічний університет, 1885-1985. Історія розвитку. Відп. ред. Н.Ф. Кіркач. Х.: Вища школа, 1985. 224 с. С. 42.

⁵⁹Державний архів Харківської області. Ф. Р-820. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 100-101.

⁶⁰Державний архів Харківської області. Ф. Р-820. Оп. 1. Спр. 150. Арк. 3.

інтелектуальному потенціалі вітчизняного суспільства. Це стало однією з причин того, що на початку 1930-х рр. радянська влада відмовилась від найбільш радикальних положень освітньої схеми Г.Ф. Гринька, зокрема, відновила роботу університетів. Зрештою, досвід політики професіоналізації вищої освіти дозволяє ще раз наголосити на необхідності обережного ставлення до освітніх реформ та урахування думки академічної спільноти під час їх проведення.

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що трансформація освітньої системи в Україні у 1920-х роках була зумовлена глибокими політичними та ідеологічними змінами, пов'язаними з утвердженням більшовицької влади.

Встановлення радянського режиму супроводжувалося не лише зміною політичної системи, а й докорінною перебудовою всіх сфер суспільного життя, зокрема освіти, яка розглядалася як важливий інструмент формування нового соціалістичного суспільства.

Становлення радянської освітньої моделі відбувалося на засадах централізації, ідеологізації та підпорядкування державним інтересам. Освіта втратила автономний характер і перетворилася на засіб поширення марксистсько-ленінської ідеології, виховання політично лояльних громадян і підготовки кадрів для нової соціально-економічної системи. Водночас упроваджувалися принципи доступності та масовості освіти, що сприяло залученню широких верств населення до навчання.

Реформування вищої освіти мало радикальний характер і супроводжувалося ліквідацією традиційної університетської системи, створенням нових типів навчальних закладів та зміною змісту освіти. Ці процеси яскраво проявилися на прикладі Харківський університет, де було зруйновано класичні академічні традиції та запроваджено нові організаційні й навчальні підходи. Особливістю реформ стало поєднання освітнього процесу з виробничою діяльністю, а також посилення ролі ідеологічних дисциплін.

Водночас такі перетворення мали суперечливий характер. З одного боку, вони сприяли розширенню доступу до освіти та формуванню нової системи підготовки фахівців, орієнтованої на потреби держави. З іншого – призвели до

зниження рівня академічної свободи, посилення ідеологічного контролю, зміни соціального складу студентства та викладацького корпусу, а також до витіснення значної частини представників традиційної інтелігенції.

Таким чином, трансформація освітньої системи у 1920-х роках стала важливим етапом становлення радянської моделі освіти, яка визначила подальший розвиток вищої школи. Ці процеси безпосередньо вплинули на професійне та повсякденне життя викладачів, зумовивши зміну їхнього соціального статусу, умов праці та ролі у суспільстві, що створює підґрунтя для подальшого аналізу повсякденності професорсько-викладацького середовища.

РОЗДІЛ 2. УМОВИ ЖИТТЯ ТА ПРАЦІ ПРОФЕСОРІВ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ У 1920-ТІ РОКИ

2.1. Соціально-економічні умови життя професорів

Утвердження радянської влади після завершення Громадянської війни супроводжувалося радикальною перебудовою усталеного способу життя. Академічне середовище не стало винятком. Його реформування відбувалося в умовах складної взаємодії з владою.

З одного боку, ці взаємини характеризувалися взаємною недовірою і навіть ворожістю: науковці були чужими для нової влади за своїм світоглядом, ідеологією та соціальним походженням. З іншого боку, співпраця була неминучою, оскільки розвиток науки й освіти потребував державної підтримки, а без участі науковців було неможливо реалізувати плани економічного відродження зруйнованої країни та підготовки нових поколінь дослідників.

Сьогодні дослідники часто розглядають пошук компромісу під час становлення радянської академічної сфери у 1920-х роках як тимчасові тактичні поступки науковцям з боку режиму⁶¹. Такий підхід ґрунтується на ретроспективному аналізі кінцевих результатів державної політики у цій сфері.

Так, для характеристики процесів, що відбувалися в академічному середовищі в першій половині XX століття, було введено поняття «репресована наука», яке передбачає, що об'єктами репресій були не лише окремі інтелектуали та теорії, а й академічна спільнота в цілому, її ментальність, її життя в усіх його проявах.

Українську інтелігенцію раннього радянського періоду означають такими термінами, як «Розстріляне відродження» або «Репресоване відродження», що

⁶¹Коляструг О.А. Інтелігенція УСРР в 1920-ті роки: повсякденне життя. Харків: Раритети України, 2010. 362 с. С. 126.

концептуалізують подальші політичні та фізичні репресії проти діячів, які забезпечували піднесення української культури, науки та освіти у 1920-х роках⁶².

У спеціальних дослідженнях, присвячених поведінковим стратегіям інтелігенції, акцент на репресивній політиці, терорі та залякуванні часто приводить до висновків про вимушений тотальний конформізм і духовний опортунізм цієї соціальної групи⁶³.

Однак такі інтерпретації, що зображають науковців як жертв режиму, позбавляють інтелігенцію суб'єктності та усувають з дослідницького порядку денного питання про мотиви, що зумовлювали різні типи поведінки науковців і значення їхніх дій, а також про розвиток механізмів взаємодії з режимом.

Всеукраїнський комітет допомоги вченим було створено за зразком аналогічної установи в радянській Росії. Його завданням було «збереження наукових талантів і особливо цінних працівників мистецтва та літератури, необхідних для соціалістичного будівництва та розвитку народного господарства і культури, а також для забезпечення потреб оборони робітничо-селянської держави»⁶⁴.

До сфери діяльності комітету входила фінансова підтримка наукових працівників на основі обліку академічних кадрів і оцінювання їхньої кваліфікації, призначення пенсій, допомога вдовам і сиротам науковців, створення умов для лікування та реабілітації працівників науки, захист їхніх житлових інтересів, а також присудження винагород за «видатні наукові праці» і фінансування наукових відряджень за кордон.

Водночас у перші роки діяльності комітету, в умовах післявоєнної розрухи та голоду, ця нова установа фактично була зосереджена переважно на забезпеченні виживання наукової інтелігенції, задоволенні її базових потреб і підтриманні хоча б мінімальних умов для інтелектуальної праці. Так, серед

⁶²Репресоване «відродження». [Упоряд.: О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник]. Київ: Україна, 1993. 397, [2] с.

⁶³Автушенко І. Буглай Н. Конформізм і нонконформізм творчої інтелігенції в радянській Україні 1920–1930-х рр.: проблема вибору, «Український історичний журнал» № 2, 2021, с. 80-92.

⁶⁴Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), ф. 331, оп. 1, спр. 5, арк. 1-13в; Виписка із Зборів узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1921 рік № 22 ст. 627 Положення про Всеукраїнський комітет сприяння вченим

звернень харківських науковців до комітету у 1922–1923 роках зустрічаються прохання про надання таких найнеобхідніших речей, як білизна, одяг і взуття (валенки)⁶⁵.

Кілька керівників народних комісаріатів входили до складу комітету, як і визначні науковці та представники українських університетів. Так, В. Г. Короленко спочатку був призначений почесним головою, а членами комітету в різний час були Д. І. Багалій, С. Ю. Семковський, І. І. Кавалеров, О. О. Альов, Д. І. Яворницький, Л. В. Писаржевський, А. Ю. Кримський, А. П. Пшеборський, В. Я. Данилевський і Д. О. Граве.

Як видно зі звіту про роботу ВУКСУ за 1921–1923 роки, на початковому етапі саме його академічні члени значною мірою забезпечували щоденне функціонування установи. У звіті йдеться про «всебічну підтримку» з боку державних органів, однак як про сили, що діяли поза межами самого комітету⁶⁶.

Справді, управління наукою та освітою було неможливим без участі науковців у бюрократичних структурах нової держави. Управлінська робота за своєю суттю є інтелектуальною діяльністю з постановки цілей і потребує додаткових компетентностей, особливо коли йдеться про розвиток наукового потенціалу. Самі науковці це усвідомлювали і використовували відповідні можливості.

Так, у доповіді професора Київського політехнічного інституту В. Д. Ковалю про економічну та політичну ситуацію в Україні, виголошеній перед членами емігрантської організації «Акційний центр» при Українському посольстві в Берліні в листопаді 1921 року, зазначалося, що «одним із наслідків більшовицької політики щодо інтелігенції стала величезна нестача культурних елементів, що спонукало уряд до їх мобілізації». Також зазначалося, що сам В. Коваль у Києві обіймав 18 різних адміністративних посад.

⁶⁵ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 16, арк. 56, Звернення Д.І. Багалея до Комітету сприяння вченим України 2 лютого 1922 р.; ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 7, арк. 10зв., звернення В.П. Бузескула до Комітету сприяння вченим України 22 січня 1922 р.; ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 16, арк. 307, Звернення Є. Кагаров до Комітету сприяння вченим, 16 листопада 1921 р.

⁶⁶ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 4, арк. 8, Короткий звіт про діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим з 1 листопада 1921 р. до 1 січня 1923 р.

Проте участь науковців у радянських бюрократичних структурах в історіографії оцінюється неоднозначно. Співпраця з режимом вимагала поступок і компромісів - зокрема, участі Багалія в «пролетарській» реформі вищої освіти .

Крім того, бюрократична діяльність супроводжувалася певними пільгами та привілеями. Так, Данилевський, Кримський, Багалій, Граве та П. А. Тутковський отримували спеціальну надбавку - «особливу позакатегорійну ставку» з коштів комітету, яка надавалася «їм і їхнім сім'ям» довічно, навіть у разі втрати працездатності.

Проте основою співпраці були не матеріальні вигоди - вони не могли компенсувати ті матеріальні втрати, яких зазнали науковці внаслідок встановлення радянської влади. Так, у свідченнях Багалія зазначалося, що «більшовицька буря» змела все, що він здобував десятиліттями наполегливої праці, позбавивши його статусу, звань, нагород, нерухомості, державної пенсії та заощаджень⁶⁷.

Окрім завдання простого виживання, діяльність науковців у таких умовах неминуче набувала рис своєрідної місії. У літературі звертається увага на інноваційний характер і значну оригінальність досліджень, властиві 1920-м рокам. Імпульсом до цього стала загроза руйнування звичних соціальних і культурних основ, стрімке зближення науки з ідеологією, а також відмова нового покоління істориків від наукової спадщини та традицій минулого.

У таких умовах науковці розглядали свої зусилля зі збереження та подальшого розвитку академічної спадщини як важливу складову боротьби за майбутнє своєї професії, де підтримка міжпоколінніх зв'язків і збереження культурних цінностей були необхідними для подальшого розвитку⁶⁸.

Для українських науковців, таких як Багалій, Кримський чи Граве, робота над подальшим розвитком інституційної системи національної вищої освіти та

⁶⁷Кравченко В.В. Багалій Д.І. в світлі й тіні своєї «Автобіографії», [in:] Багалій Д.І. Вибрані праці, упоряд., вступ. ст., комент. В.В. Кравченка, т. 1, Харків 1999.

⁶⁸Кісельова Ю.А. Зміна траєкторій історіографічної творчості у добу історичних переломів початку ХХ ст. (на прикладі творчості Д. І. Багалія та В. П. Бузескула), [in:] Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історик на зламах історії: досвід переживання, відп. ред. О. І. Журба, Дніпро 2017; М.Г. Ярошевский, указ. соч.

Всеукраїнської академії наук, яку вони розпочали ще у 1918 році за часів Гетьманату та Директорії УНР, також набула значення своєрідної місії⁶⁹.

Справді, завдяки політиці українізації та підтримці радянською владою створення Української академії наук перше десятиліття радянської влади відоме як період інтенсивного інституційного зростання української науки, що було б неможливим без адміністративної праці провідних українських інтелектуалів.

Можна назвати тих науковців, які співпрацювали з режимом на рівні адміністрації та управління, «перемовниками» з радянською владою; вони діяли від імені наукової спільноти, захищаючи її інтереси та окремих її членів. Сам термін підкреслює вимушений характер компромісу, притаманний їхній позиції.

Як згадує Н. Полонська-Василенко, Агафангелу Кримському потрібен був значний «дипломатичний талант» для збереження Української академії наук⁷⁰. Компроміс був тим більш необхідним, що часто предметом переговорів ставала не лише доля установ, а й окремих осіб. Звичайні науковці та члени їхніх родин зверталися до цих посередників по допомогу.

У справі Київського крайового «Акційного центру» саме Кримський ініціював колективні дії членів Академії наук на захист засуджених⁷¹. Водночас науковець був змушений також опублікувати в газеті «Пролетарська правда» заяву на підтримку радянської влади у зв'язку з цією справою⁷².

Робота «перемовників» у бюрократичних інституціях створювала потенціал для вироблення такої мови через взаємодію між мовою комуністичних керівників та офіційних декретів і мовою академічної спільноти, члени якої у своїх зверненнях до влади формулювали уявлення про наукову заслугу та характер наукової праці. Саме ці уявлення перемовники намагалися реалізувати у своїй бюрократичній діяльності.

⁶⁹Завальнюк О. Дмитро Багалій і творення національної університетської освіти в Україні (1918– 1919 роки). «Етнічна історія народів Європи» 19. 2005. С. 41.

⁷⁰Полонська-Василенко Н.. Академік Агатангел Юхимович Кримський, 1871–1941. «Український історик». 03-04 (31-32), 1971. С. 91.

⁷¹Полонська-Василенко Н.. Академік Агатангел Юхимович Кримський, 1871–1941. С. 92.

⁷²Заява неодмінного секретаря ВУАН А. Ю. Кримського з приводу судового процесу над учасниками КОЦД, «Пролетарская правда», 1924, 11 апреля.

Одним із головних завдань для представників академічної спільноти у формуванні нових способів осмислення та опису своєї професії було покращення усталеного уявлення про роль науковців у новому радянському суспільстві, а також про їхні досягнення і професійну цінність незалежно від їхніх політичних переконань.

Із самого початку радянського режиму пріоритетом його політики щодо науки була мобілізація досліджень і освіти для потреб соціалістичного будівництва. Проте науковців не розглядали як союзників у цій справі; звернення до них по допомогу сприймалося як вимушений крок - звідси й амбівалентний термін «буржуазні спеціалісти». З одного боку, він підкреслював професіоналізм науковців, а з іншого - означення «буржуазні» відсылало до «класу», чужого пролетаріату, що породжувало недовіру й підозру⁷³.

Клопотання та заяви, що надходили до Комітету допомоги вченим, проливають світло на стратегії формування нового образу науковців і їхньої діяльності в очах радянської влади.

Так, обґрунтовуючи свої прохання, науковці та члени їхніх родин передусім посилялися на «заслуги перед наукою» або «багаторічну працю на благо науки»⁷⁴.

Особливий наголос робився на визнанні їхнього внеску фахівцями відповідних галузей⁷⁵, а також усією академічною спільнотою, що підтверджувалося обранням заявника членом різних академій⁷⁶. Таким чином, з одного боку, науковці реагували на прагнення режиму насамперед підтримувати видатних дослідників і викладачів, а з іншого - фактично просували ідею, що експертиза у питаннях наукових заслуг належить саме академічній спільноті.

⁷³Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928), відп. ред. С. Кульчицький. т. 2. Київ. 2015. С. 17.

⁷⁴ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 7, арк. 58-59зв, Звернення до Комітету допомоги вченим в Україні вдови колишнього професора Харківського університету на кафедрі історії Є.В. Буцинської 23 травня 1922 р

⁷⁵ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 37, арк. 135зв, Звернення до Комітету допомоги вченим України В.П. Бузескула, 3 жовтня 1922

⁷⁶ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 7, арк. 96зв., до Комітету сприяння вченим Громадянки Халанської Єлизавети Олександрівни; ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 7, арк. 306, Звернення професора Аркадій Павлович Головченко, 15 жовтня 1922 р.

Цікаво, що апеляції до наукових заслуг також допомагали у захисті колег, яких офіційно звинувачували в антирадянській діяльності⁷⁷.

«Перемовники» дотримувалися подібної стратегії, додаючи акценти на важливості перспективних досягнень науковців у служінні радянській науці. Так, Бюро Всеукраїнського комітету допомоги вченим, клопочучи перед Головним управлінням професійної освіти України (Укрглавпрофобр) про надання спеціальної надбавки відомому фольклористу М. Ф. Сумцову, стверджувало, що це буде водночас «актом справедливості», адже вчений завжди виступав проти «великоросійського націоналізму», і актом прагматизму, оскільки така матеріальна підтримка створить умови для завершення ним низки праць, «важливих для науки не лише в Україні, а й в інших, особливо слов'янських, країнах»⁷⁸.

З іншого боку, науковці відчували тиск необхідності добирати зі свого попереднього досвіду ті факти, які, на їхню думку, найкраще відповідали соціально-політичним запитам моменту. Так, С. Раєвський, колишній попечитель Харківського навчального округу, наголошував саме на своїх досягненнях у сфері народної освіти, що, на його переконання, надавало йому «моральне право» звертатися по допомогу⁷⁹.

Вдова заслуженого професора В. Надлера у своєму клопотанні згадувала студентські заворушення 1905 року в Харкові, під час яких вона безкоштовно працювала в студентській їдальні й не припинила роботи навіть після поранення в руку⁸⁰.

Засновник напряму криміналістики в судовій медицині М. С. Бокаріус, доповнюючи своє звернення до комітету професійною автобіографією,

⁷⁷ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 17, арк. 16, У Всеукраїнський комітет сприяння вченим, І.Д. ректора Н. Гольдін 4 листопада 1921; ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 37, арк. 135, Звернення до Комітету допомоги вченим України В.П. Бузескула, 3 жовтня 1922; ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 6, арк. 19-19зв, Звернення професорів Харківського університету до Комітету зі сприяння вченим при Наркомпросі.

⁷⁸ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 21, арк. 272зв, Копія витягу з протоколу Бюро Комітету сприяння Вченим про забезпечення проф. Сумцова, 5 січня 1922 р.

⁷⁹ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 6, арк. 18зв. Заява С.А. Раєвського до Всеукраїнського Комітету сприяння вченим при Наркомпросі, 26 січня 1922 р.

⁸⁰ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 7, арк. 104зв., прохання вдови заслуженого професора В.К. Надлер М.З. Надлер до Комітету сприяння вченим в Україні.

розпочинав її з опису своєї участі в комітеті зі створення сільських бібліотек і читалень під керівництвом Данилевського, який на той час уже був членом Комітету допомоги вченим⁸¹.

Отже, ці документи свідчать, що формування радянських бюрократичних критеріїв оцінки соціальної значущості діяльності інтелігенції відбувалося поступово й спочатку включало характеристики дореволюційної діяльності та досвіду громадської роботи на користь нижчих верств населення.

Водночас інколи професійний досвід науковця не відповідав актуальним ідеологічним вимогам, і тоді його замовчували. Керівництво освітніх установ, як і «перемовники», нерідко були причетні до такого «очищення» біографій, що потенційно зміцнювало внутрішні зв'язки в академічному середовищі.

Одним із таких адміністраторів, готових захищати колег і членів їхніх родин, чия діяльність в імперський період не відповідала новому канону служіння диктатурі пролетаріату, був історик М. С. Голдин, проректор Харківського інституту народної освіти (а до революції - приват-доцент Харківського університету). У своїй записці про діяльність покійного професора теології Харківського університету М. С. Стеллецького, яка доповнювала клопотання вдови Стеллецького, Голдин зазначає, що померлий у 1919 році викладав курс історії етики⁸², але «забуває» згадати, що протягом попереднього десятиліття професор Стеллецький читав курс теології в Харківському університеті, а також що у 1919 році він був страчений більшовиками.

На підтримку іншого клопотання, поданого колишньою дружиною професора А. С. В'яжихіна (одного з провідних діячів правого руху та керівника харківського відділення монархічної організації «Союз русского народа», страченого разом зі Стеллецьким), Голдин писав, що «заслуги професора В'яжихіна перед російською наукою настільки загальновідомі, що немає потреби їх спеціально зазначати»⁸³.

⁸¹ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 120-122зв, Звернення проф. Н. Бокаріуса до Комітету сприяння вченим УРСР.

⁸²ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 6, арк. 115, Довідка вдові професора Н.С. Стеллецького, 17 травня 1922 р.

⁸³ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 7, арк. 118, Прохання вдови професора Т.І. В'язігіною до Всеукраїнського Комітету зі сприяння вченим, 1 серпня 1922 р.

Ці документи є не лише свідченням громадянської сміливості Миколи Голдина, але й показують, як у періоди кризи та конфлікту спільноти змушені артикулювати етичні принципи, що визначають їхню поведінку.

Таким чином, звернення до влади допомагали у важливому завданні встановлення наступності між соціальною заслугою професорів «дореволюційної» та «післяреволюційної» епох. Науковці приділяли менше уваги власній чи колегам політичній лояльності, натомість акцентували на наукових досягненнях і визнанні з боку фахових колег та академій наук, тим самим «нав'язуючи» режиму ідеали та критерії, притаманні самій академічній спільноті.

Розглянуті документи є яскравим прикладом процесу формування мови опису академічної сфери - своєрідної «культурної ортодоксії», як її визначає С. Фіцпатрік, що формувалася на основі локальних професійних ортодоксій у ході взаємодії фахівців і партійних адміністраторів у культурній сфері⁸⁴.

Науковці отримували ще більше можливостей заявляти й переосмислювати наукову та соціальну значущість своєї праці у процесі боротьби за повернення націоналізованого житла. У серпні 1918 року Президія Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету ухвалила декрет «Про скасування права власності на нерухоме майно в містах», який надавав місцевим органам влади повний контроль над житловим фондом⁸⁵.

«Перерозподіл житла» мав особливо драматичний характер у Харкові. У 1919 році місто було проголошене столицею радянської України, зберігаючи цей статус до 1934 року. Харків гостро відчував нестачу як офісних приміщень для радянських установ, так і житлової нерухомості для реалізації радянської житлової політики, що ґрунтувалася на ідеї відновлення соціальної справедливості та перерозподілу ресурсів на користь тих, хто був позбавлений привілеїв за старого режиму, насамперед пролетаріату.

⁸⁴Fitzpatrick S. The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia, Ithaca - London 1992, pp. 248-250.

⁸⁵Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 3, спр. 50730, арк. 19. Лист У. Сави до В.С. Іконнікова, 10 грудня 1917 р.

Університетські професори, чий будинки зазвичай розташовувалися в центрі міста та, як правило, були добре облаштовані (електрика, центральне опалення, водопостачання), були віднесені до категорії «буржуазії» і змушені ділитися своїми житловими умовами та привілеями.

Більшість професорів зазнали так званого «ушільнення», коли до їхніх помешкань заселялися сторонні люди. Професорські клопотання також свідчать про практику вилучення «надлишкової площі в кімнатах, якою користувалися мешканці». Так, у 1922 році, окрім восьми членів родини вже згаданого професора філології Сумцова, в його восьмикімнатному будинку проживало ще дванадцять сторонніх осіб. У кабінеті Сумцова, зокрема, мешкало четверо людей⁸⁶.

Історик В. І. Веретенников також писав у своєму зверненні до комітету про проживання з матір'ю в прохідній кімнаті. Іронія полягала в тому, що Веретенников просив не виселяти співмешканців, які, за його словами, забезпечували йому «повну і спокійну можливість займатися науковою працею»⁸⁷.

Фактично, прямий зв'язок між житловими та робочими умовами завжди використовувався як аргумент для обґрунтування звернень щодо покращення перших.

Випадки виселення науковців із власних помешкань також були доволі частими. Так, історик В. П. Бузескул був змушений звільнити свій будинок, який передали для потреб дитячого притулку; будинок хірурга М. П. Трінклера, засновника клініки Харківського університету, став збірним пунктом для «дефективних дітей» (неповнолітніх правопорушників); Книжкова палата України розмістилася в будинку Алчевських, колишніх відомих меценатів та

⁸⁶ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 54, арк. 103зв., заява професора Н. Сумцова у Всеукр. к-т сприяння. вченим, 30 травня 1922 р.

⁸⁷ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 8, арк. 24зв., заява проф. Веретенникова до Комітету сприяння науковцям та до Наукового Комітету при Наркомпросі, 13 жовтня 1921 р.

організаторів народної освіти; а в будинку хіміка В. Ф. Тимофєєва проживало одразу чотири родини⁸⁸.

Поняття дому є архетиповим; воно не має негативних конотацій, а відчуття дому є ключовим біокультурним механізмом адаптації, що сприяє організації нашого мислення, почуттів і поведінки. Тому примусова втрата дому означає не лише втрату місця проживання, але й може ставати чинником руйнування особистості⁸⁹.

Крім того, кампанія з конфіскації або «ущільнення» професорських будинків мала потужний соціальний та ідеологічний підтекст. Будинки університетських професорів, збудовані за їхній власний кошт, свідчили про значущість і визнання їхньої праці. Як правило, вони були місцями зберігання наукових бібліотек і колекцій та «сакральними локусами», у яких здійснювалася наука. Вони також були «відкритими» для гостей і слугували місцями зустрічей університетської корпорації⁹⁰.

Так, опис речей, реквізованих із будинку професора Бузескула (18 віденських стільців, 12 обідніх стільців, 9 столів різного типу), свідчить, що це був справжній «професорський дім», відкритий для відвідувачів і дружніх вечерь із колегами. За свідченням В. І. Савви, наприклад, у 1903 році Бузескул (на той час декан історико-філологічного факультету Харківського університету) приймав у себе вдома святкування ювілею професора Марина Дринова. Серед запрошених були члени факультету, ректор університету та попечитель Харківського навчального округу⁹¹.

Позбавлення права на власне житло, ущільнення та виселення водночас були і засобами, і символами позбавлення університетських професорів їхнього соціального статусу та девальвації професорського способу життя.

⁸⁸ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 52-53зв., план реалізації постанови ВУЦВК про квартири 12-ти науковців, 13 квітня.

⁸⁹R.K. Papadopoulos, *Involuntary Dislocation: Home, Trauma, Resilience, and Adversity-Activated Development*, London - New York 2021

⁹⁰Посохов С.І. Університет та місто у Російській імперії (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.), Харків 2014, с. 309-314, 353-357.

⁹¹ІР НБУВ, ф. 3, спр. 50792, арк. 178-179. Лист В. Сави до В.С. Іконнікова, 16 листопада, 1903 р.

У 1921 році, після ухвалення декрету «Про поліпшення побутових умов науковців», стало можливим повернення власного житла. Саме на цей документ спиралися науковці у своїй боротьбі за житловий простір.

У своїх індивідуальних і колективних клопотаннях вони аргументували, що «державною необхідністю» є виокремлення працівників мистецтва і науки в окрему групу, стверджували, що їхні будинки були здобуті власною працею⁹², і оплачені виключно з трудових доходів⁹³, та наполягали, що специфіка повноцінної й продуктивної наукової роботи потребує окремого кабінету та бібліотеки⁹⁴.

Науковці також застосовували інші стратегії, зокрема наділяли свій життєвий простір додатковим соціальним значенням. Наприклад, професор Багалій відкрив свою особисту бібліотеку, що налічувала шість тисяч томів, для користування Науково-дослідним відділом історії України, нещодавно створеним у Харкові.

Професор судової медицини Бокаріус, засновник Інституту судової експертизи в Харкові, подав клопотання про повернення йому чотирьох кімнат у власній квартирі, зазначаючи, що вони необхідні йому не лише для наукової роботи, але й як приймальня та службовий кабінет для виконання обов'язків директора Сакського районного курортного управління⁹⁵.

Ці стратегії свідчать про винахідливість науковців у захисті своїх прав, але водночас і про зміни в культурній цінності наукової праці: інтелектуальна діяльність поступово втрачала свою внутрішню самоцінність, натомість зростало усвідомлення її соціальної корисності.

Однак такі стратегії не завжди були успішними. У Харкові гранична оцінка вартості будинків, що підлягали денаціоналізації, була порівняно низькою - 3 000

⁹²ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 2-3, Всеукраїнському комітету сприяння вчених. Петиція від науковців, 1 грудня 1921 – 1 січня 1922 р.

⁹³ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 21, арк. 224-226зв, Копія звернення до Харківської міськради, 3 червня 1922 р.

⁹⁴ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 8, арк. 7зв., Заява проф. Є.Г. Кагарова Т. Голові Комісії з організації Науково-дослідних інститутів, 30 вересня 1921 р.

⁹⁵ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 123, Заява до Комітету сприяння вченим професора Медичного інституту Н.С. Бокаріуса, 28 грудня 1922 р.

карбованців (на відміну, наприклад, від 20 000 у Києві). Міські будинки харківських професорів оцінювалися вище за цю суму.

Спроби «перемовників» від ВУКСУ домогтися від міськвиконкому підвищення цього порогу до 15 000 карбованців, із аргументацією, що науковці при зведенні своїх будинків не переслідували мети капіталовкладення чи отримання прибутку, а прагнули створити зручні умови для особистого життя та роботи⁹⁶, не дали результату.

Лише видатні науковці отримували право користуватися своїми будинками як визнання їхніх «видатних досягнень у галузі мистецтва і науки»⁹⁷. Але й у цих випадках денаціоналізація житла харківських академіків вимагала спеціальних урядових розпоряджень і бюрократичного листування як із центральними виконавчими, так і з місцевими органами влади.

Таким чином, саме режим ставав джерелом відновлення та розподілу пільг і статусів, а також де-факто арбітром в оцінюванні наукових заслуг.

Важливо, що частиною політики радянського режиму щодо науковців було групування їх за категоріями відповідно до кваліфікації. Однак на початковому етапі радянської влади це завдання також перебувало в руках тих представників академічної спільноти, яких ми називаємо «перемовниками», - воно входило до функцій Всеукраїнського комітету допомоги вченим.

У 1922 році науковців було поділено на п'ять категорій. До нижчих належали молоді дослідники, а до вищих - визначні вчені, які вже зробили значний внесок у розвиток науки й освіти. Від категорії залежали як розмір матеріальної підтримки («академічної надбавки»), так і навчальне навантаження.

Попри очевидні практичні переваги такої системи для частини науковців, варто звернути увагу на цікавий випадок харківського професора хімії В. Ф. Тимофєєва, який у 1922 році звернувся до комітету із заявою. Він зазначав, що

⁹⁶ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 13, Звернення ВКСУ до Харківського Губвиконкому. 1 січня 1922 р.

⁹⁷ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 14, Список науковців, які надали особливі заслуги в галузі науки і мистецтва домоволодіння яких підлягають денаціоналізації, 1 серпня 1922 р.

вважає завищеною високу оцінку своєї наукової праці і з міркувань «спокою душі» просив «категорично» не зараховувати його до найвищої категорії⁹⁸.

Повертаючись до питання денаціоналізації житлової нерухомості в Харкові, варто зазначити, що згідно зі спеціальною постановою Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету від 3 березня 1923 року лише дванадцять визначних наукових і культурних діячів із дев'яноста двох, які проживали в місті та втратили право власності на житло, все ж отримали право довічного користування своїми будинками (як правило, в окремих ізольованих квартирах, відокремлених від решти будівлі).

Проте навіть для цієї дуже вузької групи житлові труднощі на цьому не завершилися. Розпочалося затяжне протистояння з місцевими органами влади. Незважаючи на те, що ці науковці втратили право власності на свої будинки, з їхніх клопотань випливає, що у 1923 році їх зобов'язували сплачувати будівельні збори⁹⁹.

Проект правил розподілу житлової площі для науковців фактично було затверджено лише у травні 1924 року¹⁰⁰.

Однак уже в жовтні 1924 року зазначені особи знову зіткнулися з необхідністю сплачувати орендну плату за земельні ділянки, на яких розташовувалися їхні будинки¹⁰¹, оскільки згідно з декретом та інструкціями від 12 листопада 1923 року про справляння орендної плати за земельні ділянки земля під будинками, в яких знаходилися їхні квартири, не була включена до переліку земельних володінь, звільнених від податків і зборів, як це було роз'яснено губернським казначейством у відповідь на запит ВУКСУ про уточнення¹⁰².

⁹⁸ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 37, арк. 98, Заява проф. В. Тимофєєва до Наукового комітету, 18 червня 1922 р.

⁹⁹ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 143, до Всеукраїнського комітету сприяння вченим заяви Д.І. Багалея, 7 травня 1923 р.

¹⁰⁰ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 161 Виписка з протоколу засідання ВЖК при ВУЦВК від 6 травня 1924 р.; ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 166, Проект правил про норми площі, що підлягає закріпленню за науковцями за науковцями у корисне користування.

¹⁰¹ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 128зв, У ВУКСУ заяву академіка В.П. Бузескула, 8 жовтня 1924; ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 130, до Всеукраїнського комітету сприяння вченим гр. Ю.А. Гіршман.

¹⁰²ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 127. Відповідь Губфінвідділу до Всеукраїнського комітету сприяння вченим. 13 листопада 1924 р.

Таким чином, питання забезпечення привілеями навіть невеликої кількості видатних наукових і культурних діячів неодноразово вступало в суперечність із логікою загальної житлової політики та вимагало постійних зусиль з боку комітету щодо просування необхідних законодавчих ініціатив і координації урядових рішень на різних рівнях.

У цій діяльності функціонери ВУКСУ посилалися на директиви партійних керівників, які вважали обов'язком держави «збереження наукових талантів, які в надзвичайно складних умовах продовжують велику працю, спрямовану на відродження економіки та піднесення науки й культури... одним із найважливіших обов'язків місцевих органів радянської влади»¹⁰³.

Комітет також підкреслював велику роль культурно-освітньої діяльності цих діячів у українській столиці, яка «залишила помітний слід у діяльності низки харківських установ». Це було фактично визнано і Харківським міськвиконкомом, який передав їхні квартири науковцям «у дар»¹⁰⁴.

Аргументи на користь наукових заслуг мали особливе значення в умовах, коли більшість партійців, що представляли малограмотні маси, поділяли антиінтелектуальні настрої та схвалювали насильницькі методи взаємодії з науковими й культурними діячами¹⁰⁵.

Насправді документи ВУКСУ свідчать про зусилля «перемовників» на місцевому рівні втілити в життя заклики окремих високопоставлених партійних керівників працювати над збереженням соціальної значущості наукової праці та формуванням уявлення про виняткову складність і важливість інтелектуальної діяльності загалом, забезпечуючи належне місце «працівників найвищої праці»¹⁰⁶ в ієрархії нового суспільства.

¹⁰³ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 171зв. Записка Всеукраїнського комітету сприяння науковцям голові Вищої житлової комісії ВУЦВК, квітень 1924 року.

¹⁰⁴ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 171зв. Там само.

¹⁰⁵Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х - 1930-х років: соціальний портрет та історична доля, Київ 1992, с. 20–26.

¹⁰⁶ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 1. Всеукраїнському комітету сприяння вчених. Петиція від науковців, 1 грудня 1921 – 1 січня 1922 р.

Однак у житлових питаннях, як і в багатьох інших сферах, порушення урядових декретів та відверте зловживання владою з боку місцевих радянських чиновників були доволі поширеними. До ВУКСУ надходило багато скарг на те, що державні охоронні ордери та офіційні урядові розпорядження щодо житлових норм для працівників мистецтва і науки часто неправильно тлумачилися або просто ігнорувалися місцевою владою¹⁰⁷.

Зловживання та порушення накопичувалися настільки, що 14 травня 1923 року голова Ради народних комісарів УСРР Христіан Раковський розіслав циркулярний лист до всіх губернських виконавчих комітетів із роз'ясненням урядової позиції щодо житла для інтелігенції:

«Згідно з інформацією, яка останнім часом надходить до нас, багато міст зовсім не зважають на необхідність підтримки наукових працівників, які й надалі піддаються виселенням, оплаті зборів у розмірах, що перевищують їхні доходи, ущільненню, конфіскації меблів тощо. Такі дії місцевих органів і установ завдають значної шкоди Радянській республіці і є абсолютно неприпустимими».

У листі категорично рекомендувалося місцевій владі: «...прирівняти наукових працівників, зареєстрованих у ВУКСУ та його місцевих відділеннях, до промислових робітників щодо орендної плати та комунальних платежів, поширивши на них усі пільги та переваги, надані місцевими радами та виконавчими комітетами. Скасувати всі додаткові збори для зазначених наукових працівників. Забезпечити за ними окремі приміщення (кабінети), що перебувають у їхньому користуванні, без будь-якої додаткової оплати. У жодному разі не допускати ущільнення наукових працівників, уникати будь-яких виселень, заборонити конфіскацію меблів. Прирівняти вдови наукових працівників до інвалідів»¹⁰⁸.

¹⁰⁷Коляструк О.А. Інтелігенція УСРР в 1920-ті роки: повсякденне життя. С 281-284.

¹⁰⁸ Коляструк О.А. Вказ.пр. С. 284.

Таким чином, робота «перемовників» здійснювалася в складних умовах конфлікту між логікою місцевих бюрократичних структур, які реалізовували радикальну трансформацію соціального життя, та спробами вищої влади функціонально зберегти для країни науковий потенціал, успадкований від імперської доби, не поступаючись при цьому ідеологічними критеріями оцінювання діяльності науковців.

Підсумовуючи, соціально-економічні умови життя професорів у 1920-х роках були визначальним чинником їхнього повсякденного існування та професійної діяльності. Після встановлення радянської влади інтелігенція опинилася в нових реаліях, що характеризувалися нестабільністю матеріального забезпечення, зниженням рівня доходів і посиленням залежності від держави. Це суттєво змінило соціальний статус професорів, які втратили частину свого традиційного становища в суспільстві та були змушені адаптуватися до нових економічних умов.

Матеріальні труднощі, зокрема низька або нерегулярна заробітна плата, дефіцит товарів першої необхідності та житлова криза, значною мірою ускладнювали повсякденне життя викладачів. Значна частина професорів змушена була шукати додаткові джерела доходу, суміщати кілька видів діяльності або пристосовуватися до обмежених ресурсів, що негативно впливало на якість наукової та педагогічної роботи.

Водночас певні зміни, пов'язані з економічною політикою 1920-х років, частково стабілізували ситуацію, однак не усунули базових соціально-економічних проблем. Таким чином, життя професорсько-викладацького складу залишалося складним і суперечливим, поєднуючи високий інтелектуальний статус із важкими побутовими умовами.

Отже, соціально-економічні умови стали важливим чинником, що визначав повсякдення професорів, їхню адаптацію до нової радянської дійсності та особливості функціонування академічного середовища у досліджуваний період.

2.2. Професійна діяльність та виклики викладацької роботи

Професійна діяльність професорів у 1920-х роках формувалася в умовах глибоких трансформацій системи вищої освіти, зумовлених утвердженням радянської влади та її ідеологічних орієнтирів. У цей період викладацька праця зазнала суттєвих змін, що проявлялися як у змісті навчального процесу, так і в організації наукової діяльності та повсякденній роботі викладачів. Особливо виразно ці процеси простежуються на прикладі Харківського університету, який став одним із ключових осередків впровадження нової освітньої політики в Україна.

Професійна діяльність професорсько-викладацького складу в цей час характеризувалася посиленням державного контролю, ідеологізацією змісту навчання та зміною традиційних академічних підходів. Викладачі були змушені пристосовуватися до нових вимог, зокрема впровадження марксистсько-ленінської методології, участі в політичному вихованні студентства та виконання адміністративних функцій. Це значно розширювало їхні обов'язки й ускладнювало поєднання педагогічної та наукової роботи.

Водночас професорська діяльність супроводжувалася низкою викликів, серед яких важливе місце посідали кадрові зміни, нестача кваліфікованих спеціалістів, зниження рівня підготовки студентів, а також матеріально-побутові труднощі. Усе це впливало не лише на ефективність навчального процесу, а й на повсякденне життя викладачів, визначаючи їхні професійні стратегії та моделі поведінки.

Отже, аналіз професійної діяльності професорів у 1920-х роках дозволяє глибше зрозуміти специфіку їхнього повсякдення, а також виявити основні виклики, з якими вони стикалися в умовах становлення радянської системи освіти.

Більшовики проголосили Харків столицею Радянської України. При цьому для адміністративних і партійних установ у місті катастрофічно не вистачало

вільних будівель. Цю проблему вирішували шляхом масової націоналізації, зокрема й квартир професури. Однак у 1921 році після декрету уряду «Про поліпшення побуту наукових працівників» з'явилася можливість повернути вченим їхні будинки. Хоча норма для денаціоналізації в Харкові була надзвичайно занижена: якщо для Києва вона становила 20 тис. руб., то в Харкові денаціоналізації підлягали приміщення, вартість яких не перевищувала 3 тис. рублів¹⁰⁹. Серед житла харківських професорів таких не було¹¹⁰.

Будинок В. П. Бузескула, що знаходився в самому центрі міста, на розі вул. Мироносицької та пров. Сорокінського, був відносно невеликим, але мав усі зручності (електричне освітлення, водогін, каналізацію та «центральне водяне опалення»). Професор разом із дружиною та двома її сестрами мешкав у шести кімнатах (ще дві розташовувалися в мезоніні і дві в підвалі для опалення)¹¹¹.

15 травня 1920 року Бузескул пережив перше ущільнення. Його будинок був зайнятий штабом однієї з артилерійських батарей, але після записки групи професорів від 27 травня будинок було звільнено від постою, хоча в ньому періодично відбувалися обшуки. Згодом, у вересні 1920 року, вченого остаточно виселили з будинку, в якому тепер розмістився дитячий притулок.

Як згадував В. П. Бузескул, під час виселення вченому дозволили «взяти з собою лише постільну білизну, книги та різний мотлох» і «якби не стільці, що належали господарям нової моєї квартири, нам не було б на чому сидіти».

У листі до І. М. Бороздіна історик зізнається, що втратив навіть письмовий стіл. Опис реквізованих речей (18 віденських і 12 обідніх стільців, 9 різних столів)¹¹² свідчить про те, що будинок В. П. Бузескула був справжнім «професорським домом», відкритим для відвідувань і дружніх обідів із колегами.

Так, наприклад, за свідченням В. І. Савви, у 1903 році в будинку В. П. Бузескула, який на той час обіймав посаду декана історико-філологічного

¹⁰⁹ЦГАВО. Ф. 331, Оп. 1, Ед. хр. 46, Л. 41.

¹¹⁰ЦГАВО. Ф. 331, Оп. 1, Ед. хр. 46, Л. 11-12.

¹¹¹ЦГАВО. Ф. 331, Оп. 1, Ед. хр. 54, Л. 15.

¹¹²ЦГАВО. Ф. 331, Оп. 1, Ед. хр. 120, Л. 61.

факультету, було відсвятковано ювілей Марина Степановича Дринова. Серед запрошених були члени факультету, ректор і попечитель¹¹³.

На початку 1920-х років, щоб забезпечити себе і свою родину, В. П. Бузескул був змушений значно збільшити навчальне навантаження. Якщо раніше професор імператорського університету читав близько 6 годин лекцій на тиждень, то тепер воно сягало приблизно 20 годин і проходило в різних частинах міста.

Зокрема, він викладав в університеті, який унаслідок реорганізацій у 1921 році було перетворено на Харківський інститут народної освіти. Окрім цього, професор читав лекції на загальноосвітніх курсах при 103-му запасному полку (1920), а також працював у Залізничному та Вечірньому технікумах (1920–1921) і на Харківських вищих жіночих курсах.

Таким чином, діяльність ученого в цей період була надзвичайно інтенсивною, що свідчить про складні умови життя науковців і необхідність шукати додаткові можливості для заробітку.

Працювати в нових навчальних закладах В. П. Бузескулу, ймовірно, було нелегко, насамперед через зміну складу студентства. Реформування вищої освіти відкрило доступ до вишів студентам із нижчих соціальних верств, часто недостатньо підготовленим, частина з яких прямо сприйняла заклик нової влади до боротьби зі «старою» професурою. Ситуацію також ускладнювала наявність у нового студентства комплексу настроїв, що передбачали врахування їхніх революційних заслуг або просто соціального походження¹¹⁴.

Такий підхід суперечив усталеним університетським традиціям, які вимагали враховувати лише рівень знань студентів і ступінь їхньої старанності в навчанні. Саме таким принциповим у питанні оцінювання результатів навчання був В. П. Бузескул, принаймні під час роботи в імператорському Харківському університеті. Про це свідчить анонімний лист, отриманий професором у 1912

¹¹³ІР НБУВ. Ф. 3, Од. хр. 50792, Л. 178-179.

¹¹⁴Рябченко О.Л. Студенти і професори вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. сер. : Історія, 908. вип. 42. (2010). 134-149. С. 138.

році від групи студентів у день початку усних іспитів, у якому вони, не добираючи висловів, звинувачували його в надмірній прискіпливості до екзаменованих.

Неприйнятним для В. П. Бузескула був і запроваджений більшовиками контроль за змістом навчання, адже в імператорському університеті свобода викладання була однією з основ університетської автономії. Уже в 1923 році лекції В. П. Бузескула в Харківському інституті народної освіти зазнали критики з боку харківського методкому, який, розглянувши програми професора з історії культури, західноєвропейської історіографії та історії соціальних відносин і ідеологій, постановив: «З огляду на те, що вони не відповідають комуністичному розумінню історії, вважати їх неприйнятними».

У відповідь професор був змушений писати пояснювальні записки, у яких обґрунтовував значення своїх курсів, відмовляючись змінювати їх на догоду новому розумінню історії.

Викладання ускладнювалося ще й тим, що лекції проходили в неопалюваних приміщеннях. Унаслідок цього з кінця жовтня 1921 року до січня 1922 року вчений хворів на ревматизм, який, за словами його лікаря, «розвинувся внаслідок хронічного переохолодження, фізичного перевантаження та загального виснаження»¹¹⁵.

У січні 1922 року з В. П. Бузескулом стався нещасний випадок - його ногу переїхали сани, і отримана рана не загоювалася протягом пів року. Згодом хронічним захворюванням легень захворіла його дружина.

Учений згадував, що в цей час він був «близький до відчаю», однак його «врятувала робота».

У 1920 році, напередодні свого арешту і виселення, у відповідь на пропозицію І. М. Гревса підготувати посібник з історії Греції, В. П. Бузескул повідомив про свій задум тритомної історії Греції. Водночас він зазначав і обставини, які могли цьому завадити: відставання на шість років від західної

¹¹⁵ЦГАВО, Ф. 331, Оп. 1, Ед. хр. 7, Л. 11.

науки через припинення обміну літературою, важкі побутові умови, а також «настрій, що так мало сприяє продуктивній праці».

Цим задумам ученого, присвяченим завершальному дослідженню з проблем історії Стародавньої Греції, так і не судилося здійснитися.

Певним «віддушенням» для В. П. Бузескула стала робота над історією відкриттів у сфері історії Стародавнього світу в XIX - на початку XX століття.

Пояснюючи в звіті про наукову діяльність важливість цієї теми, історик зазначав, окрім її наукової та соціально-політичної актуальності, ще й «емоційний» аспект. На його думку, саме в галузі історії Стародавнього світу здійснювалося стільки «вражаючих» відкриттів, що «чи не щодня приносить нам новий матеріал, нові горизонти»¹¹⁶.

Ця оптимістична тема, що вимагала ретельного та детального опрацювання, справді стала для В. П. Бузескула своєрідним порятунком. Тим більше, що з часом з'явилася надія на публікацію зібраного матеріалу.

Справа в тому, що у 1921 році були створені так звані науково-дослідні кафедри, які поєднували риси аспірантури та власне дослідницьких академічних інститутів. Тоді ж В. П. Бузескул став членом науково-дослідної кафедри історії європейської культури, очоливши секцію античної культури. Він регулярно робив доповіді про нові книги та брав участь у розробці програми підготовки аспірантів¹¹⁷.

Ускладнювала творчу роботу непритаманна для професора імператорського університету бюрократизація діяльності кафедри. Так, у 1921 році плани та звіти про наукову роботу члени кафедри подавали кожні два місяці, а у 1922 році - щоквартально. В одному з таких документів В. П. Бузескул вважав

¹¹⁶ЦГАВО. Ф. 166, Оп. 2, Ед. хр. 1196, Л. 11.

¹¹⁷ЦГАВО. Ф. 166, Оп. 2, Ед. хр. 1196, Л. 9, 57.

за потрібне зазначити приблизний характер плану роботи секції, оскільки з часом у членів кафедри могли з'являтися нові питання, що потребували дослідження, і обмеження дослідників жорсткими планами, на думку керівника, було б «несумісним із плідною творчою роботою та свободою наукового дослідження»¹¹⁸.

Водночас колега В. П. Бузескула по кафедрі, керівник секції російської культури В. І. Веретенников, ще більш прямо зазначав, що «науково-дослідна, а отже, за своїм характером творча робота ... жодним чином не може вимірюватися у своїх результатах кількістю витрачених на неї годин дослідником, ... що таку роботу ні за умовами її перебігу, ні за процесом отримання результатів не можна прирівнювати до діловодчої, канцелярської або технічно-заводської роботи»¹¹⁹.

Харків у 1920-х роках займав статус одного з найважливіших центрів української історичної науки, де професійна діяльність викладачів була нерозривно пов'язана з роботою старого університету, Історико-філологічного товариства та новозаснованої Науково-дослідчої катедри історії України, яка згодом еволюціонувала в Інститут історії української культури¹²⁰.

Ключовою фігурою, що об'єднувала навколо себе численних учнів та наукову спільноту міста, був академік Д. І. Багалій, який очолював катедру історії України в Академії Наук, проте залишався тісно пов'язаним із Харковом через посаду, родину та власне помешкання¹²¹.

Виклики викладацької роботи того часу мали як матеріальний, так і глибокий політичний характер: науковці змушені були працювати у надважких умовах, коли перші видання друкувалися на поганому сірому папері через брак

¹¹⁸ЦГАВО. Ф. 166, Оп. 2, Ед. хр. 1196, Л. 11.

¹¹⁹ЦГАВО. Ф. 166, Оп. 2, Ед. хр. 1196, Л. 42.

¹²⁰Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. Історична наука в Україні до кінця 1920-их років. Електронний ресурс: <https://file.lib.in.ua/pdf/polonska-vasylenko-nataliia-istorychna-nauka-v-ukraini-za-sovietskoj-doby-ta-dolia-istorykiv-istorychna-nauka-v-ukraini-do-kintsia-1920-ykh-rokiv.pdf> (дата звернення: 21.04.2026)

¹²¹Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків. Історична наука в Україні до кінця 1920-их років.

ресурсів, а побутова невлаштованість часто ставала перешкодою для професійної мобільності.

Радикальною зміною в освітній системі стала ліквідація університетів у 1920 році, що переклало обов'язок підготовки нових наукових кадрів на науково-дослідчі катедри¹²².

З другої половини 1920-х років професори опинилися під ідеологічним наступом радянської влади, яка створювала паралельні марксистські установи, такі як Інститут марксизму-ленінізму в Харкові, з метою витіснення «буржуазних» учених та комунізації науки¹²³.

Професійна діяльність супроводжувалася постійною загрозою репресій, прикладом чого стало усунення від праці видатного історика К. М. Харламповича через його минуле у духовних академіях, що призвело до його зuboжіння та смерті.

Підсумком десятиліття для харківської професури та української науки загалом стали сфабриковані політичні процеси, зокрема справа СВУ, яка призвела до заслання провідних вчених, як-от М. Слабченка, та фактичного розгрому національної історичної школи.

Спогади Б. Антоненка-Давидовича малюють масштабну панораму перелому епох, де Харківський університет постає не просто навчальним закладом, а останнім bastіоном класичної культури, що опинився в епіцентрі революційного шторму. Професійна діяльність викладачів у цей період - це складне балансування між вірністю науці та необхідністю виживати в умовах, коли старий світ руйнувався буквально на очах¹²⁴.

Особливу увагу привертає внутрішня стійкість старої професури, яка намагалася зберегти академічний лоск навіть у побутовому пеклі. Професор-анатом Горяїнов, попри те, що місто було напівпорожнім і холодним, з'являвся

¹²² Полонська-Василенко Н. Вказ.пр.

¹²³ Полонська-Василенко Н. Вказ.пр.

¹²⁴ Антоненко-Давидович Б. Д. У Харківському університеті (фрагменти спогадів). Б. Д. Антоненко-Давидович. Харківський університет (1917- 1941 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців. Упор.: В. Ю. Іващенко, Ю. А. Кісельова, О. І. Красько та ін. Х., 2016. С. 17-22.

в аудиторії бездоганно одягненим, з білосніжним комірцем, демонструючи студентам, що цивілізація тримається на особистій дисципліні та відданості фаху¹²⁵.

Водночас викладачі-природничники, як-от фізик Кузнецов або ботанік Арнольд, обрали тактику інтелектуальної ізоляції: вони занурювалися у свої кабінети, намагаючись не помічати канонади, що долітала з околиць міста, або ж віджартовувалися гіркими афоризмами про «владсть тьми» та «тьму власті».

Для гуманітарного блоку виклики були ще складнішими, адже вони працювали з ідеологічно чутливими темами. Постаті Д. Багалія та М. Сумцова стали символами українського культурного відродження в Харкові; їхні лекції, на які збігалися студенти навіть із технічних спеціальностей, створювали навколо університету атмосферу справжнього інтелектуального свята.

Проте за цим фасадом ховалися важкі професійні реалії: викладачам доводилося адаптуватися до постійних змін програм, оскільки нова влада вимагала негайної «соціалізації» науки¹²⁶.

Найбільшим викликом 1920-х років стала втрата університетом свого статусу та автономії. Реорганізація 1920 року, яка перетворила університет на сукупність інститутів, стала болючим ударом по професійній наступності. Традиційні методи навчання зіткнулися з новою реальністю, де в аудиторії прийшов «актив» - молодь у військових шинелях, яка часто мала більше політичного запалу, ніж базових знань¹²⁷.

Викладачі опинилися під тиском перших «червоних комісарів», які стежили за змістом лекцій, перетворюючи наукову дискусію на ідеологічну перепалку.

Побут також диктував свої умови: професорська праця у 1920-х роках супроводжувалася постійним пошуком хліба, дров для опалення кабінетів та

¹²⁵ Антоненко-Давидович Б. Д. У Харківському університеті (фрагменти спогадів).

¹²⁶ Антоненко-Давидович Б. Д. Вказ.пр.

¹²⁷ Там само.

боротьбою з «ущільненням» квартир, що змушувало вчених працювати у переповнених помешканнях¹²⁸.

У спогадах чітко простежується трагізм ситуації, коли люди, що звикли до європейських бібліотек і лабораторій, змушені були бачити, як університетська бібліотека стає місцем для політичних мітингів, а класична освіта поступово замінюється вузькопрофесійною підготовкою «гвинтиків» для нової системи.

Після революційних подій Харківський університет зазнав суттєвої реорганізації. Як зазначає Багалій, класичний університет фактично припинив існування як цілісний освітній організм: окремі факультети були виділені в самостійні інститути, а гуманітарні та природничі напрями об'єднано в нові навчальні структури. Зокрема, історико-філологічний і фізико-математичний факультети трансформувалися в Інститут народної освіти, який набув виразно педагогічного характеру.

Це означало не лише зміну організаційної форми, а й переорієнтацію навчального процесу - від класичної університетської моделі до підготовки фахівців для нової радянської системи освіти.

Особливу увагу автор приділяє змінам у змісті навчання. Традиційні дисципліни, зокрема класичні студії, втратили своє провідне значення, натомість посилилася роль історичних, мовознавчих і педагогічних предметів. Водночас Багалій підкреслює, що попри реформування, науковий характер викладання зберігся: лекції й надалі базувалися на наукових засадах, а викладацький склад значною мірою складався зі «старої професури». Це свідчить про певну спадковість академічних традицій навіть в умовах радикальних змін.

Важливим аспектом, на якому наголошує дослідник, є трансформація студентського середовища. У 1920-х роках відбувалося активне залучення до вищої освіти представників робітничих і селянських верств. На відміну від дореволюційного студентства, нові студенти часто мали слабшу базову підготовку, проте вирізнялися високою мотивацією до навчання та прагненням

¹²⁸ Там само

здобути знання. Багалій відзначає, що саме ця зацікавленість і наполегливість сприяли формуванню нової атмосфери у навчальному процесі, яка зближувала викладачів і студентів.

Окреме місце у спогадах займає характеристика власної викладацької діяльності. Професор підкреслює, що в цей період почав викладати історію України українською мовою, що було важливим кроком у розвитку національної освіти. Він також переглянув свої наукові підходи, намагаючись інтерпретувати історичний процес з позицій соціально-економічного аналізу. Зокрема, Багалій відмовився від традиційної політичної періодизації історії на користь поділу за економічними формаціями, що відповідало новим науковим тенденціям того часу.

Значну роль у його діяльності відігравали семінарські заняття, які, за словами автора, були особливо продуктивними завдяки активності студентів. Тематика досліджень охоплювала широкий спектр проблем - від колонізації українських земель до соціально-економічних процесів у різні історичні періоди. Це свідчить про поступове формування дослідницьких навичок у студентського середовища та розвиток наукових шкіл.

Не менш важливою складовою діяльності Багалія була організація науково-дослідної роботи. Він виступив ініціатором створення науково-дослідної кафедри історії України, яка об'єднувала кілька секцій - історичну, етнографічну, мистецтвознавчу та літературознавчу. Така структура відображала комплексний підхід до вивчення української культури та історії. Кафедра здійснювала як індивідуальні, так і колективні дослідження, залучаючи до роботи аспірантів і молодих науковців, що сприяло підготовці нових кадрів.

У цілому спогади Багалія дозволяють зробити висновок, що, незважаючи на складність і суперечливість реформ 1920-х років, науково-освітнє життя в Харкові не лише не занепало, а й отримало нові імпульси для розвитку. Поєднання традиційної академічної школи з новими ідеологічними та соціальними вимогами створило специфічне середовище, у якому формувалася радянська модель вищої освіти. Водночас особистий досвід ученого демонструє

прагнення зберегти наукову об'єктивність і водночас адаптуватися до нових умов, що є характерною рисою інтелектуальної історії цього періоду.

Близько 100 учених Харківського технічного університету та 190 професорів і викладачів Медичного інституту майже водночас (січень-лютий 1922 р.) звертались до Комітету сприяння вченим: «Ми не отримували жалування за грудень 1921 р., січень і половину лютого 1922 р. При тій стрімкій швидкості, з якою відбувається падіння вартості паперового карбованця, затримка жалування навіть на кілька днів тягне великі збитки для отримувача. Затримка на два місяці, по суті, анулює зарплату»¹²⁹.

Забезпечення української інтелігенції тривалий час зводилося ще й через те, що вона не потрапила під чинність централізованих видатків з Москви, натомість спеціальних розпоряджень Харкову вчасно дано не було. Тому у 1920 р. - першій половині 1921 р., коли державна продуктова підтримка могла б справді бути запорукою виживання інтелігентів, особливо у потерпілих від голоду губерніях, пайок не видавався. Можна вважати, що лише з початком діяльності ВУКСУ у жовтні 1921 р., її відділень і уповноважених на місцях пайкове забезпечення зрушилося у площину реальності.

На початковому етапі влада в центрі і, відповідно, на місцях виходила не з реальної кількості беззастережно потребуючих харчових пакетів, а з огляду на продуктивні можливості приблизно встановленого числа інтелігентів. Так, для Харкова, як столиці, і Києва, як одного з провідних наукових центрів, початково було призначено, відповідно, 170 і 120 пайків¹³⁰.

За приблизною оцінкою Харківського відділення ВУКСУ, в українській столиці в листопаді 1921 р. академпайок отримували близько 25% учених і лише 4% митців міста¹³¹.

Нерідко причиною для відмови в пенсії було «ідеологічно шкідливе» минуле, як це сталося з професором історії І.І. Філевським, що працював у

¹²⁹Центральний державний архів вищих органів управління України (Далі - ЦДАВО України). Ф. 331. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 111-111 зв.

¹³⁰ЦДАВО України. Ф. 331. Оп.1. Спр. 7. Арк. 10.

¹³¹Державний архів Харківської області (Далі — ДАХО). Ф. Р-203. Оп. 1. Спр. 981. Арк. 10-11.

Харківському університеті з 1904 по 1920 р. приват-доцентом по кафедрі церковної історії, відповідно, читав лекції з історії богослов'я.

Вже за радянської влади у 1922-1923 рр. видавав «Церковну газету», випустив п'ять номерів, де роз'яснював декрет радянської влади про відокремлення церкви від держави і церкви від школи. Його позбавили права викладати, попри його 22-річний науково-педагогічний стаж і поважний вік (64 роки), утримання літньої дружини (59 років), жодної пенсії не призначили. Повторне клопотання ВУКСУ в січні 1927 р. так само не знайшло підтримки в НКСЗ¹³².

Декрет 1918 р. «Про скасування приватної власності на нерухоме майно» офіційно позбавляв домовласників їх права на житло. Зручні приватні будинки інтелігенції стали широко використовувати під державні установи (відділи наркоматів, дитячі будинки, службові контори), а то й віддавати під житлове використання партійно-державної та місцевої адміністративно-бюрократичної верхівки. Інтелігенція потерпала від ущільнення житла, прямого виселення з квартир, що їм належали, від реквізицій майна, перетворення квартир з приватного помешкання на комунальне, виселення з центру на окраїни міст.

Тому однією з самих гострих проблем повсякденного життя інтелігенції УСРР у перше мирне радянське десятиліття було забезпечення працівників розумової праці житлом. Проголошена революцією експропріація, а потім націоналізація майна експлуаторських класів розумілася дуже широко, в разі «революційної потреби», тобто необхідності забезпечити помешканням новостворені радянські органи, установи, організації, реквізиційний вибір цілком міг припасти і на житлові помешкання інтелігенції. Як це сталося, для прикладу, з професором Харківського університету Єленевським. Належний йому маєток у селищі Покотилівка, садиба з будовами (200 квадратних сажнів), був зайнятий 1918 р. Губрадпрофом, потім у ньому був влаштований Будинок відпочинку, згодом у ньому розташувався лазарет Заволзького дивізіону. 1920 р.

¹³²ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 10, 13, 15-15 зв.

будинок був націоналізований, а його власник позбавлений права ним користуватися, хоча й продовжував сплачувати належні податки, що видно з квитанцій.

1921 р. ситуація загострилася тим, що професор підпадав виселенню із займаної квартири у будинку Союзу Швейпрому. Так, немолода заслужена людина опинилася у безвихідному становищі, тому він і звернувся до ВУКСУ із заявою: «Наростаюча з кожним днем дорожнеча життя і прогресивно зростаюча плата за квартиру у місті спонукає мене шукати притулку у передмісті. Все це вибиває мене з ділової спокійної праці і змушує просити Комітет сприяти мені по наданню маєтку в довічне безкоштовне користування (або передачу мені в оренду на пільгових умовах). 30 років працюю на кафедрі патологічної анатомії Харківського університету як теоретик, не маю сторонніх заробітків, крім жалування, колишня моя садиба теж не може стати джерелом наживи і експлуатації»¹³³.

У 1920 р. з ініціативи губерньського комітету з мистецтва він створив музей Слобідської України імені Т.Г.Шевченка (нині – Харківський історичний музей), який очолював до 1922 р. Метою нового закладу культури, якому в 1922 р. було присвоєно ім'я Григорія Сковороди, у зв'язку з 200-річчям з дня народження просвітителя, стало вивчення народного побуту, обстеження Харкова і передмість, розробка етнографічних програм щодо вивчення краю, упорядкування каталогу експонатів. М. Сумцов запропонував для музею структуру з трьох відділів: історичного, художнього та етнографічного. Саме етнографічному відділу надавалася перевага. М. Сумцов планував організувати ще й четвертий відділ, присвячений Т.Шевченку. Основою колекції музею став фонд, що було створено з творів, які експонувалися на виставці, підготовленої до XII археологічного з'їзду (1902 р.). Потім до них долучили численні

¹³³ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 40. Арк. 433-434 зв.

експонати, що були або передані з Єпархіального, Університетського та інших музеїв, або були подаровані чи придбані у приватних осіб¹³⁴.

Одним з найголовніших потрясінь в житті М.Сумцова було знищення родинної домівки, яку передавали з поколінь в покоління. Він буде звертатись 23 жовтня 1920 р. до архітектурної секції Губкопмису з пропозицією збереження будинку як архітектурної пам'ятки, буде писати до Наркомзему, буде намагатися порозумітися з боромлянами, для яких він свого часу зробив чимало доброго (допомагаючи школі, облаштовуючи сільську бібліотеку і навіть беручи участь у проведенні виставки суниці) – та дарма. Зараз цього будинку немає¹³⁵.

Чи то радянська влада боролася за, так звану справедливість, чи боялися української ідентичності. Намірів для знищення цього будинку у радянської влади могло бути безліч.

Після звістки про намір знищити родинний будинок, у Миколи Сумцова погіршилося здоров'я. У листах до свого земляка в грудні 1920 року він пише «Я, обтяжений лихом, захирів і духом, і тілом»¹³⁶. Більшовицька влада не могла бути близькою українському інтелегенту, вченому зі світовим іменем. Більшовицький заколот поглинув Україну. І М. Сумцову психологічно важко було співпрацювати з новими господарями життя. У ніч проти 13 вересня 1922 року у своєму кабінеті в Харкові, збираючись з думками, щоб написати свіжу рецензію на чергову книжку «Бюлетеню» Олександра Потебні, він тихо помер у робочому кріслі з олівчиком у руках.

Близько 100 учених Харківського технічного університету та 190 професорів і викладачів Медичного інституту майже водночас (січень-лютий 1922 р.) звертались до Комітету сприяння вченим: «Ми не отримували жалування за грудень 1921 р., січень і половину лютого 1922 р. При тій стрімкій

¹³⁴Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова.URL: https://www.wikidata.ukua.nina.az/Музей_Слобідської_України_імені_Г.С._Сковороди.html. (дата звернення: 22.04.2026)

¹³⁵Красиков М. Вдячний син Слобожанщини : Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю. (дата звернення: 22.04.2026)

¹³⁶Відданий слобожанець: 170-річчя Миколи Сумцова. ТижденьURL: <https://tyzhden.ua/viddanyj-slobozhanets-170-richchia-mykoly-sumtsova/>. (дата звернення: 22.04.2026)

швидкості, з якою відбувається падіння вартості паперового карбованця, затримка жалування навіть на кілька днів тягне великі збитки для отримувача. Затримка на два місяці, по суті, анулює зарплату»¹³⁷.

Коли науковцям таки видали платню за попередніх півроку, ціна радянського карбованця різко впала. «Якщо комусь належало за липень, наприклад, 30 тис. крб., то коли б він здобув їх вчасно, то міг би купувати тоді мало не щодня по фунту хліба, бо хліб коштував у липні 1 тис. крб. за фунт.

А коли співробітникові видано було належні йому тієї липневі 30 тис. крб. вже в січні, чи в лютому 1922 р., то він зміг купити собі хліба хіба одну-однісіньку днину, бо ціна за фунт хліба тепер не 1 тис. крб., а 33 тис. крб.: місячної платні не стане людині вже й на фунт хліба»¹³⁸.

Висновок до розділу II. У 1920-х роках життя професорів Харківського університету формувалося під впливом глибоких соціально-економічних трансформацій, спричинених революційними подіями, громадянською війною та встановленням радянської влади. Науково-педагогічна інтелігенція опинилася в умовах загальної економічної кризи, що проявлялася у хронічній нестачі матеріальних ресурсів, інфляції та знеціненні заробітної плати. Професори часто були змушені шукати додаткові джерела доходу, займатися підробітками або покладатися на натуральні форми забезпечення (пайки, допомога установ), що свідчить про низький рівень їх соціальної захищеності. Житлові умови також залишалися складними: перенаселеність квартир, відсутність належного опалення та побутових зручностей істотно ускладнювали повсякденне життя викладачів.

Певні зміни відбулися із запровадженням нової економічної політики, яка частково стабілізувала економічну ситуацію.

¹³⁷Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). Ф. 331, оп. 1, спр. 22, арк.111-111зв.

¹³⁸Історія Академії наук України. 1918-1923: Документи і матеріали. Відп. ред. П. С. Сохань; Упоряд.: В. Г. Шмельов (ст. упоряд.), В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Н. М. Монастирецька, Л. І. Стрельська, С. В. Бакалійко; Ред. кол.: П. С. Сохань (відп. ред.), П. Д. Овчаренко (заст. відп. ред.), Г. В. Боряк, Я. Р. Дашкевич, Л. А. Дубровіна, Я. Д. Ісаєвич, О. Г. Луговський (відп. секретар), О. С. Онищенко, О. Й. Прицак, Б. С. Стогній, В. С. Чишко, Ф. П. Шевченко, В. Г. Шмельов, А. П. Шпак, Л. В. Яковлева. АН України. Інститут української археографії, Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського, Інститут архівознавства, Інститут рукопису. К.: Наукова думка, 1993. 571 с.

Покращилося постачання продовольства, з'явилися можливості для додаткового заробітку, а також відбулося деяке підвищення матеріального рівня життя професорсько-викладацького складу. Проте ці позитивні зрушення мали обмежений характер і не змогли повністю компенсувати втрати попередніх років. Більшість професорів продовжували відчувати матеріальні труднощі, що позначалося як на їхньому побуті, так і на можливостях повноцінно займатися науковою діяльністю.

Професійна діяльність професорів у зазначений період зазнала істотної трансформації у зв'язку з реформуванням системи вищої освіти. Влада прагнула перебудувати університетську освіту відповідно до нових ідеологічних засад, що супроводжувалося зміною навчальних програм, впровадженням нових дисциплін та переорієнтацією змісту викладання. Значна увага приділялася політичному вихованню студентства, що зумовлювало посилення ідеологічного контролю над викладачами. Це обмежувало академічну свободу, впливало на тематику наукових досліджень і вимагало від професорів лояльності до офіційної ідеології.

Викладацька робота супроводжувалася також організаційними труднощами: нестача навчально-методичної літератури, недостатнє фінансування наукових установ, зниження рівня підготовки студентів унаслідок соціальних змін. Професори змушені були працювати в умовах підвищеного навантаження, поєднуючи викладання з адміністративною роботою, участю в реформуванні освітнього процесу та громадсько-політичною діяльністю. Окремим викликом стало оновлення кадрового складу, коли частина досвідчених науковців була витіснена або змушена пристосовуватися до нових вимог, а на їх місце приходили представники нової генерації викладачів.

Попри зазначені труднощі, професори Харківського університету зуміли зберегти наукові традиції та забезпечити безперервність освітнього процесу. Вони активно працювали над підготовкою фахівців, розвитком наукових шкіл і збереженням інтелектуального потенціалу університету. Їхня діяльність у 1920-х роках демонструє високий рівень професійної відповідальності та здатність

адаптуватися до складних історичних умов, що дозволило закласти підґрунтя для подальшого розвитку вищої освіти й науки в Україні.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження повсякдення професорів Харківського університету у 1920-х роках вдалося комплексно розкрити особливості їхнього життя та діяльності в умовах глибоких суспільно-політичних трансформацій.

Насамперед встановлено, що стан наукової розробки теми в історіографії є нерівномірним. Окремі аспекти діяльності університетської професури висвітлювалися як у працях радянського періоду, так і в сучасних дослідженнях, проте повсякденний вимір життя викладачів тривалий час залишався поза належною увагою дослідників. У радянській історіографії переважали ідеологізовані підходи, які акцентували увагу на «перебудові» вищої школи та ролі нової соціальної політики, натомість сучасна українська історична наука прагне до більш об'єктивного і багатовимірного аналізу, зокрема через вивчення мікроісторичних сюжетів і повсякденності. Водночас можна констатувати недостатній рівень комплексних праць, присвячених саме умовам життя професури Харкова у 1920-х роках, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Аналіз джерельної бази дослідження показав її достатню репрезентативність і різноплановість. До неї належать нормативно-правові акти, що регулювали діяльність вищої школи, матеріали діловодства освітніх установ, статистичні дані, а також джерела особового походження — мемуари, листування, щоденники професорів. Особливо цінними є спогади представників професури, зокрема Дмитро Іванович Багалій, які дозволяють відтворити не лише офіційний бік змін, а й суб'єктивне сприйняття нових умов. Поєднання цих джерел дало змогу здійснити всебічний аналіз як інституційних процесів, так і повсякденного життя викладачів.

Дослідження впливу суспільно-політичних змін 1920-х років засвідчило, що становище університетської професури визначалося політикою радянської влади у сфері освіти та науки. Ліквідація класичної університетської автономії, реорганізація вищої школи, ідеологізація навчального процесу та кадрова політика суттєво трансформували статус професорів. Вони втратили значну

частину академічної свободи, натомість опинилися під контролем державних органів. Водночас влада була змушена використовувати науковий потенціал «старої професури», що створювало суперечливу ситуацію поєднання залежності та певної професійної необхідності.

Матеріально-побутові умови життя професорів у 1920-х роках характеризувалися як складні й нестабільні. Наслідки економічної кризи, інфляція, низький рівень заробітної плати, житлова проблема та дефіцит продовольства суттєво впливали на повсякденне існування викладачів. Навіть із запровадженням нової економічної політики покращення було лише частковим. Значна частина професури змушена була пристосовуватися до умов виживання, шукаючи додаткові джерела доходу або покладаючись на державну допомогу.

У ході дослідження встановлено, що організація праці професорів зазнала істотних змін. Реформування вищої освіти призвело до зміни структури навчальних закладів, змісту навчальних програм і методів викладання. Професори поєднували педагогічну діяльність із науковою роботою, часто в умовах обмеженого фінансування та ресурсів. Водночас спостерігалось зростання ролі української мови у викладанні та поступова переорієнтація на нові наукові підходи, зокрема соціально-економічний аналіз історичних процесів. Важливим елементом професійної діяльності стали семінарські заняття та робота зі студентами, які дедалі більше залучалися до наукового пошуку.

Аналіз форм дозвілля, культурних практик і соціальних контактів професури показав, що навіть у складних умовах викладачі зберігали активне інтелектуальне життя. Вони брали участь у наукових товариствах, публічних лекціях, культурних заходах, підтримували професійні та особисті зв'язки з колегами. Водночас матеріальні труднощі та політичний контроль обмежували можливості для повноцінного культурного дозвілля. Соціальні контакти поступово змінювалися під впливом нових ідеологічних вимог та кадрової політики.

Важливим результатом дослідження стало визначення стратегій адаптації професури до умов радянської влади. Серед них можна виокремити професійну

лояльність, часткове прийняття нових ідеологічних установок, зосередження на науковій роботі, а також використання можливостей, які відкривалися в новій системі освіти. Частина професорів намагалася поєднати традиційні наукові підходи з вимогами часу, інші - обмежувалися формальним дотриманням ідеологічних норм. Загалом адаптація мала компромісний характер і дозволила зберегти науковий потенціал університетського середовища.

Таким чином, повсякдення професорів Харківського університету у 1920-х роках постає як складний і багатовимірний процес, у якому поєднувалися матеріальні труднощі, професійні виклики та інтелектуальні пошуки. Незважаючи на суттєві обмеження, професура зуміла зберегти традиції наукової діяльності та зробити вагомий внесок у розвиток української освіти й науки, що підтверджує її важливу роль у культурному та інтелектуальному житті тогочасного суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Автушенко І. Буглай Н. Конформізм і нонконформізм творчої інтелігенції в радянській Україні 1920–1930-х рр.: проблема вибору, «Український історичний журнал» № 2, 2021, с. 80-92.
2. Антоненко-Давидович Б. Д. У Харківському університеті (фрагменти спогадів). Б. Д. Антоненко-Давидович. Харківський університет (1917- 1941 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців. Упор.: В. Ю. Іващенко, Ю. А. Кісельова, О. І. Красько та ін. Харків., 2016. С. 17-22.
3. Винниченко В. К. Відродження нації (Історія української революції: марець 1917 р. - грудень 1919 р.). Київ, 2008. 544 с.
4. Відданий слобожанець: 170-річчя Миколи Сумцова. ТижденьURL: <https://tyzhden.ua/viddanyj-slobozhanets-170-richchia-mykoly-sumtsova/> . (дата звернення: 22.04.2026)
5. Вища школа Української РСР за 50 років : у 2 ч. Відп. ред. В.І. Пітов. К. : Вид-во Київ. унту, 1967. Ч.1. 395 с.
6. Грищенко М.М. Ленін і народна освіта в Українській РСР. Київ : Радянська школа. 1968. 164 с.
7. Державний архів Вінницької області. Ф. 254. Оп. 1. Спр. 7. Арк. 17.
8. Державний архів Харківської області. Ф. Р–820. Оп. 1. Спр. 123.
9. Державний архів Харківської області. Ф. Р-820. Оп. 1. Спр. 12.
10. Державний архів Харківської області. Ф. Р–820. Оп. 1. Спр. 150.
11. Державний архів Харківської оласті (Далі — ДАХО). Ф. Р-203. Оп. 1. Спр. 981. Арк. 10-11.
12. Єфіменко Г. Г. Історія створення та автентичний зміст «воєннополітичного союзу» між УСРР та РСФРР (березень-червень 1919 р.). Український історичний журнал, 2014. №1. 367с. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-02-6396-3/978-966-02-6396-3.pdf> (дата звернення 17.04.2026).

13. Збірник узаконень і розпоряджень робітничоселянського уряду України. Наркомюст УСРР. Харків : Вид-во Наркомюсту УСРР. 1923–1932 рр.
14. Завальнюк О. Дмитро Багалій і творення національної університетської освіти в Україні (1918– 1919 роки). «Етнічна історія народів Європи» 19. 2005.
15. Заява неодмінного секретаря ВУАН А. Ю. Кримського з приводу судового процесу над учасниками КОЦД, «Пролетарская правда», 1924, 11 апреля.
16. Історія України: навч. посіб. За ред. Г. Д. Темка, Л. С. Тупчієнка. Київ: Академія, 2002. 480 с.
17. Історія України. Документи. Матеріали: навч. посіб. За ред. В. Ю. Короля. Київ: Академія, 2001. 448 с. URL: http://istoriofil.org.ua/load/knigi_po_istorii/ukraina/v_ju_korol_istorija_ukrajini_dokumenty_materiali/13-1-0-602 (дата звернення 17.04.2026).
18. Історія Київського університету. 1834-1959. Відпов. ред. О.З. Жмудський. Київ. : Вид-во Київ. ун-ту, 1959. 629 с.
19. Історія Одеського університету (1865– 2000). Л.О. Ануфрієв, С.О. Апшатов, Ю.О. Амброз [та ін.]. Одеса : АстроПринт, 2000. 225 с.
20. Історія Харківського державного медичного університету. За ред. А. Я. Циганенка. Харків. : ХДМУ, 2005. 742 с.
21. Історія Одеського університету за 100 років : 1865–1965. Відп. ред. О.І. Юрченко. К. : Видво Київ. ун-ту, 1968. 423 с.
22. Історія міста Харкова ХХ сторіччя. О.М. Ярмиш, С.І. Посохов, А.І. Епштейн [та ін]. Харків.: Фоліо, 2004. 686 с.
23. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (ІР НБУВ), ф. 3, спр. 50730, арк. 19. Лист У. Сави до В.С. Іконнікова, 10 грудня 1917 р.
24. Історія Академії наук України. 1918-1923: Документи і матеріали. Відп. ред. П. С. Сохань; Упоряд.: В. Г. Шмельов (ст. упоряд.), В. А. Кучмаренко, О. Г. Луговський, Н. М. Монастирецька, Л. І. Стрельська, С. В. Бакалійко; Ред.

кол.: П. С. Сохань (відп. ред.), П. Д. Овчаренко (заст. відп. ред.), Г. В. Боряк, Я. Р. Дашкевич, Л. А. Дубровіна, Я. Д. Ісаєвич, О. Г. Луговський (відп. секретар), О. С. Онищенко, О. Й. Пріцак, Б. С. Стогній, В. С. Чишко, Ф. П. Шевченко, В. Г. Шмельов, А. П. Шпак, Л. В. Яковлєва. АН України. Інститут української археографії, Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського, Інститут архівознавства, Інститут рукопису. К.: Наукова думка, 1993. 571 с.

25. ІР НБУВ, ф. 3, спр. 50792, арк. 178-179. Письмо В. Саввы к В.С. Иконникову, 16 ноября, 1903 г.

26. ІР НБУВ. Ф. 3, Од. хр. 50792, Л. 178-179.

27. Королівський С. Велика Жовтнева соціалістична революція в Україні. Київ, 1957. Т.2. 570 с.

28. Королівський С. Перший З'їзд Рад України. Київ, 1957, 423 с. URL: <http://scicenter.online/derjavi-prava-istoriya-scicenter/rezolyutsiya-pershogozjizdu-rad-ukrajini-pro-144072.html> (дата звернення 17.04.2026).

29. Культурне будівництво в Українській РСР. Важливіші рішення Комуністичної партії і Радянського уряду 1917–1959 рр. : збірник документів : в 2 т. (1917 – червень 1941 рр.). Центр. держ. архів Жовтнев. революції і соціаліст. буд-ва УРСР. Київ : Державне видавництво політичної літератури УСССР, 1959. Т. 1. 883 с.

30. Культурне будівництво в Українській РСР: 36. док. іліат. Т. 1. Київ, 1960.

31. Копилов А.О. Кам'янець-Подільський державний український університет: від ідеї заснування до ліквідації (1917 – 1921 рр.). А.О. Копилов, О.М. Завальнюк. Укр. істор. журн. 1999. № 5. С. 26–36.

32. Коляструк О.А. Інтелігенція УСРР в 1920-ті роки: повсякденне життя. Харків: Раритети України, 2010. 362 с.

33. Кравченко В.В. Багалій Д.І. в світлі й тіні своєї «Автобіографії», [in:] Багалій Д.І. Вибрані праці, упоряд., вступ. ст., комент. В.В. Кравченка, т. 1, Харків 1999.

34. Кісельова Ю.А. Зміна траєкторій історіографічної творчості у добу історичних переломів початку ХХ ст. (на прикладі творчості Д. І. Багалія та В. П. Бузескула). [in:] Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Історик на зламах історії: досвід переживання. Відп. ред. О. І. Журба. Дніпро 2017.
35. Касьянов Г.В. Українська інтелігенція 1920-х - 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. Київ 1992, с. 20–26.
36. Красиков М. Вдячний син Слобожанщини : Микола Сумцов – дослідник і громадський діяч краю. (дата звернення: 22.04.2026)
37. Лисий В. Державний статус УССР в 1917-1923 роках. Мюнхен, 1963. 47 с.
38. Майборода С.В. Державне управління вищою освітою в Україні: структура, функції, тенденції розвитку (1917–1959 рр.). С.В. Майборода. Київ.: Генеза. 2000. 457 с.
39. Посохов С.І. Університет та місто у Російській імперії (друга половина XVIII – перша половина XIX ст.). Харків 2014. С. 309-314, 353-357.
40. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків. Історична наука в Україні до кінця 1920-их років. Електронний ресурс: <https://file.lib.in.ua/pdf/polonska-vasylenko-nataliia-istorychna-nauka-v-ukraini-za-sovietskoj-doby-ta-dolia-istorykiv-istorychna-nauka-v-ukraini-do-kintsia-1920-ykh-rokiv.pdf> (дата звернення: 21.04.2026)
41. Профтехосвіта України. ХХ століття. С. 26–27, 431, 439.
42. Ряппо Я. П. Що дала Жовтнева революція в галузі освіти на Україні. Я. П. Ряппо. Харків. 1928. 113 с.
43. Ряппо Я. Реформа вищої школи в Україні в роки революції. Я. П. Ряппо. Харків. 1922.
44. Ряппо Я. Радянське студентство. Я. П. Ряппо. Харків: Д. В. У., 1928. 49 с.
45. Рябченко О.Л. Студенти і професори вищих навчальних закладів радянської України у 1920-ті роки: метаморфози співпраці. Вісник Харківського

національного університету імені В. Н. Каразіна. Сер. : Історія. 908. Вип. 42. (2010). 134-149.

46. Репресоване «відродження». [Упоряд.: О. І. Сидоренко, Д. В. Табачник]. Київ: Україна, 1993. 397. [2] с.

47. Субтельний О. Україна: Історія. Київ, 1993. 156 с.

48. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис: монографія. Київ: Либідь, 1999. 976с.

49. Сірополко С. Історія освіти в Україні. С. Сірополко. Київ.: Наук. Думка, 2001. 912 с.

50. Скрипник М. Реконструкція країни і перебудова школи. Харків. Доповідь та кінцеве слово на IV Всеукраїнському з'їзді «Робос». М. Скрипник. Харків.: «Рад. Школа». 1932. 89 с.

51. Скрипник М. За кадри соціалістичної п'ятирічки. М. Скрипник. Шлях Освіти. 1930. Ч. 11–12.

52. Скрипник М. Статті й промови. М. Скрипник. Т. IV. Ч. 1. Харків: Д. В. У. 1930. 510 с.

53. Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921-1928), відп. ред. С. Кульчицький. т. 2. Київ. 2015.

54. Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. В.С. Бакіров, В.П. Духопельников, Б.В. Зайцев. Харків.: Фоліо, 2004. 750 с.

55. Харківський національний університет. Історичний нарис. Харків.: ХДУ. 1980. 159 с.

56. Харківський політехнічний університет, 1885-1985. Історія розвитку. Відп. ред. Н.Ф. Кіркач. Харків.: Вища школа, 1985. 224 с.

57. Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова.URL: https://www.wikidata.ukua.nina.az/Музей_Слобідської_України_імені_Г.С._Сковороди.html. (дата звернення: 22.04.2026)

58. Харківський університет (1917–1941 рр.) у спогадах його викладачів та вихованців. Уклад. В. П. Іващенко, О. І. Красько, С. М. Куделко, А. А. Кисельова, Є. С. Рачков, С. І. Посохов, Л. А. Посохова; вступ. стаття В. П.

Іващенко, О. І. Красько; наук. ред.: В. П. Іващенко. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2016. 432 с. Електронний ресурс:

https://www.academia.edu/38618179/%D0%A5%D0%B0%D1%80%D0%BA%D1%96%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%83%D0%BD%D1%96%D0%B2%D0%B5%D1%80%D1%81%D0%B8%D1%82%D0%B5%D1%82_1917_1941_%D1%80%D1%80_%D1%83_%D1%81%D0%BF%D0%BE%D0%B3%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%85_%D0%B9%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B0%D1%87%D1%96%D0%B2_%D1%82%D0%B0_%D0%B2%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B2_Kharkiv_University_1917_1941_in_the_Memoirs_of_Its_Professors_and_Alumni (дата звернення:

22.04.2026)

59. Центральний державний архів вищих органів державної влади і управління України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 1097. Арк. 98–99.

60. Центральний державний архів Жовтневої революції, вищих органів державної влади і органів державного управління України. Ф. 166. Оп. 1. Спр. 17. Арк. 11.

61. ЦДАВО України. Ф. 166. Оп. 3. Спр. 467.

62. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 16, арк. 56, Звернення Д.І. Багалея до Комітету сприяння вченим України 2 лютого 2022 р.;

63. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 7, арк. 10зв., звернення В.П. Бузескула до Комітету сприяння вченим України 22 січня 1922 р.; ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 16, арк. 307, Звернення Є. Кагаров до Комітету сприяння вченим, 16 листопада 1921 р.

64. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 4, арк. 8, Короткий звіт про діяльність Всеукраїнського комітету сприяння вченим з 1 листопада 1921 р. до 1 січня 1923 р.

65. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 7, арк. 58-59зв, Звернення до Комітету допомоги вченим в Україні вдови колишнього професора Харківського університету на кафедрі історії Є.В. Бучинської 23 травня 1922 р

66. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 37, арк. 135зв, Звернення до Комітету допомоги вченим України В.П. Бузескула, 3 жовтня 1922 р.

67. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 7, арк. 96зв., до Комітету сприяння вченим Громадянки Халанської Єлизавети Олександрівни; ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 7, арк. 306, Звернення професора Аркадій Павлович Головченко, 15 жовтня 1922 р.

68. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 17, арк. 16, У Всеукраїнський комітет сприяння вченим, І.Д. ректора Н. Гольдін 4 листопада 1921; ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 37, арк. 135, Звернення до Комітету допомоги вченим України В.П. Бузескула, 3 жовтня 1922; ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 6, арк. 19-19зв, Звернення професорів Харківського університету до Комітету зі сприяння вченим при Наркомпросі.

69. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 21, арк. 272зв, Копія витягу з протоколу Бюро Комітету сприяння Вченим про забезпечення проф. Сумцова, 5 січня 1922 р.

70. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 6, арк. 18зв. Заява С.А. Раєвського до Всеукраїнського Комітету сприяння вченим при Наркомпросі, 26 січня 1922 р.

71. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 7, арк. 104зв., Прошение вдовы заслуженного профессора В.К. Надлера М.З. Надлер в Комитет содействия ученым на Украине.

72. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 7, арк. 104зв., прохання вдови заслуженого професора В.К. Надлер М.З. Надлер до Комітету сприяння вченим в Україні.

73. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 120-122зв, Звернення проф. Н. Бокаріуса до Комітету сприяння вченим УРСР.ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 6, арк. 115, Довідка вдові професора Н.С. Стеллецького, 17 травня 1922 р.

74. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 7, арк. 118, Прохання вдови професора Т.І. В'язігіною до Всеукраїнського Комітету зі сприяння вченим, 1 серпня 1922 р.

75. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 54, арк. 103зв., заява професора Н. Сумцова у Всеукр. к-т сприяння. вченим, 30 травня 1922 р.

76. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 8, арк. 24зв., Заява проф. Веретенникова до Комітету сприяння науковцям та до Наукового Комітету при Наркомпросі, 13 жовтня 1921 р.

77. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 52-53зв., план реалізації постанови ВУЦВК про квартири 12-ти науковців, 13 квітня.

78. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 2-3, Всеукраїнському комітету сприяння вчених. Петиція від науковців, 1 грудня 1921 – 1 січня 1922 р.

79. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 21, арк. 224-226зв, Копія звернення до Харківської міськради, 3 червня 1922 р.

80. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 8, арк. 7зв., Заява проф. Є.Г. Кагарова Т. Голові Комісії з організації Науково-дослідних інститутів, 30 вересня 1921 р.

81. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 123, Заява до Комітету сприяння вченим професора Медичного інституту Н.С. Бокаріуса, 28 грудня 1922 р.

82. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 13, Звернення ВКСУ до Харківського Губвиконкому. 1 січня 1922 р.

83. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 14, Список науковців, які надали особливі заслуги в галузі науки і мистецтва домоволодіння яких підлягають денационалізації, 1 серпня 1922 р.

84. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 37, арк. 98, Заява проф. В. Тимофєєва до Наукового комітету, 18 червня 1922 р.

85. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 143, до Всеукраїнського комітету сприяння вченим заяви Д.І. Багалея, 7 травня 1923 р.

86. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 161 Виписка з протоколу засідання ВЖК при ВУЦВК від 6 травня 1924 р.; ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 166, Проект правил про норми площі, що підлягає закріпленню за науковцями за науковцями у корисне користування.

87. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 128зв, У ВУКСУ заяву академіка В.П. Бузескула, 8 жовтня 1924; ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 130, до Всеукраїнського комітету сприяння вченим гр. Ю.А. Гіршман.

88. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 127. Відповідь Губфінвідділу до Всеукраїнського комітету сприяння вченим. 13 листопада 1924 р.
89. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 171зв. Записка Всеукраїнського комітету сприяння науковцям голові Вищої житлової комісії ВУЦВК, квітень 1924 року.
90. ЦДАВО, ф. 331, оп. 1, спр. 46, арк. 1. Всеукраїнському комітету сприяння вчених. Петиція від науковців, 1 грудня 1921 – 1 січня 1922 р.
91. ЦГАВО. Ф. 331, Оп. 1, Ед. хр. 46, Л. 41
92. ЦГАВО. Ф. 331, Оп. 1, Ед. хр. 46, Л. 11-12.
93. ЦГАВО. Ф. 331, Оп. 1, Ед. хр. 54, Л. 15.
94. ЦДАВО. Ф. 331, Оп. 1, Од. хр. 120. Документи про організацію будинків відпочинку вчені, заміну продовольчих пайків грошовим еквівалентом, забезпечення взуттям та одягом науковців УРСР. 22 червня - 18 серпня 1923 р. [Dokumenty ob organizatsii domŭ otдыа uchenyi, zamene prodovolstvennykh paykov denezhnym ekvivalentom, obespechenii obuvy i odezhdoу nauchnykh rabotnikov USSR. 22 юня – 18 августа 1923 р.]
95. ЦГАВО. Ф. 331, Оп. 1, Ед. хр. 120, Л. 61.
96. ЦГАВО, Ф. 331, Оп. 1, Ед. хр. 7, Л. 11.
97. ЦГАВО. Ф. 166, Оп. 2, Ед. хр. 1196, Л. 11.
98. ЦГАВО. Ф. 166, Оп. 2, Ед. хр. 1196, Л. 9, 57.
99. ЦГАВО. Ф. 166, Оп. 2, Ед. хр. 1196, Л. 42.
100. Центральний державний архів вищих органів управління України (Далі - ЦДАВО України). Ф. 331. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 111-111 зв.
101. ЦДАВО України. Ф. 331. Оп.1. Спр. 7. Арк. 10.
102. ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 10, 13, 15-15 зв.
103. ЦДАВО України. Ф. 331. Оп. 1. Спр. 40 Арк. 433-434 зв.
104. Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВО України). Ф. 331, оп. 1, спр. 22, арк.111-111зв.
105. Шаповал Р.В. Становлення та розвиток освіти в Україні. Наше право. 2011. № 1. Ч. 1. 43–48.

106. Юрченко О. Українсько-російські стосунки після 1917 р. в правному аспекті. Мюнхен, 1971. 402 с.
107. Яремчук В.Д. Державно-правові проблеми національної політики у галузі освіти в Україні у 20–30-і рр. XX ст. Науковий вісник Львівського держ. ун-ту внутр. справ. Серія юридична. 2009. № 1. С. 1–12.
108. Fitzpatrick S. The Cultural Front. Power and Culture in Revolutionary Russia, Ithaca - London 1992, pp. 248-250.
109. R.K. Papadopoulos, Involuntary Dislocation: Home, Trauma, Resilience, and Adversity-Activated Development, London - New York 2021